

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՑԵՍԸ, ՆՐԱ «ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆՑ»-Ը ԵՎ ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՄԱՆՈՍ II-ԻՑ (959—963)
ՆԻԿԵՓՈՐ III ԲՈՏԱՆԻՍԵՍ (1078—1081)**

Գեորգիոս Կեդրենոս: Հայագիտության (և ոչ միայն հայագիտության) մեջ հաճախ այդ անունն են տալիս «Համառոտություն պատմության» (Σύντομος ἱστοριῶν) խորագիրը կրող մի ընդարձակ պատմական երկի հեղինակին, որի դերն իրականում եղել է այն, որ իր՝ աշխարհի արարչագործությունից սկսվող ժամանակագրության 811—1057 թթ. դեպքերը շարադրելիս բառացիորեն արտագրել է Հովհաննես Սկիլիցեսի երկը¹:

Դեռևս հայոց նոր պատմագրության հիմնադիր Միքայել Չամչյանն իր «Պատմություն հայոց» եռահատոր աշխատության երկրորդ հատորում օգտագործել է Հովհաննես Սկիլիցեսի տվյալները, նրանց հեղինակին անվանելով Կեդրենոս, ապա և Սկիլիցես²:

Հայագիտության մեջ «Համառոտություն պատմության» երկի հեղինակին Կեդրենոս են անվանում մինչև օրս: Ակադ. Հ. Մանանդյանն իր «Քննական տեսության» մեջ Հայաստանի պատմության տարբեր դրվագների վերաբերյալ բերում է Սկիլիցեսի տվյալները և նրանց հեղինակ համարում Կեդրենոսին³: Եվ այդպես է ոչ միայն հայագիտության

¹ Հովհաննես Սկիլիցեսի մասին մանրամասն մատենագիտությունը տե՛ս հետևյալ դործերում. G. Moravcsik, Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker. Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958. S. 335—341; M. E. Colonna, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, I. Storici profani, Napoli, 1956, p. 116—118; Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, editio princeps, recensuit Ioannes Thurn. Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Consilio Societatis Internationalis Studiis Byzantinis Provehendis Destinatae Editum, vol. V, Series Berolinensis, ediderunt H.-G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell. Apud Walter de Gruyter et socios. Berolini et Novi Eboraci, MCMLXXIII (1973) p. XLVII—LVI.

² Մ. Չամչյան, Պատմության հայոց. հտ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 925, 935 և այլուր:

³ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Գ, Երեվան, 1952, էջ 21, 25 ծանոթ. 5, 41, 42 ծանոթ. 1 և այլն:

մեջ: Վրացի բյուզանդագետ Ս. Գ. Կաուխչիշվիլին իր՝ «Գեորգիկա» (Բյուզանդական աղբյուրները Վրաստանի մասին) բազմահատոր աշխատության IV գրքում վրացերեն թարգմանությամբ տալիս է Սկիլիցեսի ժամանակագրության Վրաստանին վերաբերող տվյալները, հեղինակությունը վերագրելով Գեորգիոս Կեդրենոսին⁴: Նույն բանը կարելի է հանդիպել բազմաթիվ բյուզանդագետների աշխատություններում:

Այդ «սխալի» պատճառն այն է, որ, ինչքան էլ տարօրինակ թվա, Հովհաննես Սկիլիցեսի գործն առաջին անգամ լույս տեսավ միայն 1973 թ.: Դրանից շորս հարյուր տարի առաջ լույս էր տեսել այդ երկի Գաբիուսի իրականացրած լատիներեն թարգմանությունը⁵, որը, հասկանալի է, ոչ միայն մատենագիտական unicum է, այլև գիտական ուսումնասիրության համար ոչ պիտանի: Սկիլիցեսի ժամանակագրության հունարեն բնագրի շտպագրվելու պատճառն, անշուշտ, հրատարակիչների կողմից այդ գործի թերագնահատումը չէր, ոչ էլ քննական բնագրի կազմման իսկապես առկա դժվարությունները, այլ պարզապես այն հանգամանքը, որ XII դարի բյուզանդական ժամանակագիր Գեորգիոս Կեդրենոսը, ինչպես ասվեց, Սկիլիցեսի գործն ամբողջությամբ ընդգրկել էր իր տիեզերական ժամանակագրության մեջ, որը որպես Կեդրենոսի գործ հրատարակվել էր բազմիցս: Որպես Կեդրենոսի ժամանակագրության մաս, այն առաջին անգամ հրատարակվել էր դեռ 1566 թ. Բազելում և կրում է հետևյալ խորագիրը. «Georgii Cedreni Annales, sive Historiae ab exordio mundi ad Isaacium Comnenum usque compendium. Guilielmo Xylandro Augustano interprete, qui annotationes etiam addidit et tabellas chronologicas, Basiliae per Ioan. Oporinum et Episcopios Fratres.

Այնուհետև Սկիլիցեսի երկը որպես Գեորգիոս Կեդրենոսի ժամանակագրության մաս և «Շարունակությունը» որպես Հովհաննես Սկիլիցեսի գործ հրատարակվեց 1647 թ. Փարիզում, Շ. Ֆաբրոյի կողմից՝ բյուզանդական պատմիչների փարիզյան մատենաշարում («Corpus Byzantinae Historicae») հետևյալ երկարաշունչ խորագրի տակ. Georgii Cedreni Compendium historiarum ex versione Guilelmi Xylandri, cum ejusdem annotationibus. Accedunt huic editioni praeter lacunas tres ingentes

⁴ Сведения византийских писателей о Грузии, том V. Греческие тексты с грузинским переводом издал и примечаниями снабдил С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1963.

⁵ Historiarum compendium, quod incipiens a Nicephori imperatoris a Genicis obitu ad Imperium Isaaci Comneni pertinet. A Joanne Curopalate Scillizae magno drungario viglae conscriptum a J. B. Gabio conversum, Venetiis, 1570.

et alias expletas, Notae in Cedrenum P. Iacobi Goar, Ord. Praedicator et Caroli Annibali Fabroti I. C. Glossarium ad eundem Cedrenum. Item Ioannes Skylitzae Curopalates, excipiens ubi Cedrenus dessinit nunc primum graece editus ex Bibliotheca Regia. Parisiis e typographia regia MDCXLVII (1647).

Փարիզում լույս տեսած բնագիրն այնուհետև վերահրատարակվեց բյուզանդական հեղինակների վեներտիկյան մատենաշարում («Byzantinae Historiae scriptores in unum corpus redacti», Venetiis, 1729), նույն խորագրով, ապա Բոննյան մատենաշարում՝ Իմմ. Բեկկերի կողմից («Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae», 1839), և վերջապես Migne-ի հայտնի Հունական Հայրաբանություն («Patrologia graeca») 121 և 122 հատորներում (Փարիզ, 1864)։

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Հովհաննես Սկիլիցեսի երկի հունարեն բնագիրը մատչելի էր ուսումնասիրողներին, թեև ոչ հազվադեպ, մասնագետները այս կամ այն անվան, թվականի և այլ հարցերի ճշգրտման համար ստիպված էին դիմելու Սկիլիցեսի՝ աշխարհի տարբեր մատենադարաններում պահվող բազմաթիվ ձևագրերին։

Հովհաննես Սկիլիցեսի «Համառոտություն պատմությանը», ինչպես ասվեց, ընդգրկում է 811—1057 թթ. դեպքերը և կարելի է երկու մասի բաժանել։ Առաջին մասը «Թեոփանեսի Շարունակող» խորագիրը կրող հայտնի ժամանակագրության վերաշարադրությունն է և հասցվում է մինչև X դ. կեսը։ Այս մասն այնքանով է արժեքավոր, որ կարող է օգտակար լինել Թեոփանեսի Շարունակողի հիշյալ երկի գիտական հրատարակությունը պատրաստելու, ինչպես և այդ ժամանակագրության առանձին տեղեր ստուգելու, ճշգրտելու տեսակետից։ Քանի որ Սկիլիցեսի ժամանակագրության առաջին մասն ըստ էության բանաքաղություն է մի աղբյուրից, որ ամբողջությամբ պահպանվել է և նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ «Թեոփանեսի Շարունակողը» կազմելու է սույն՝ «Բյուզանդական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարի 5-րդ գիրքը, ապա «Բյուզանդական աղբյուրներ» այս՝ երրորդ հատորում Սկիլիցեսի երկի առաջին մասը մենք չենք ընդգրկելու։ Ինչ վերաբերում է Սկիլիցեսի աշխատության երկրորդ մասին, ապա այն ինքնուրույն արժեք է ներկայացնում և անգնահատելի է X դ. երկրորդ կեսից մինչև XI դ. առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածի պատմության ուսումնասիրության համար։ Նյութի ընդգրկման առումով այդ շրջանի և ոչ մի բյուզանդական աղբյուր չի կարող համեմատության մեջ դրվել Հովհաննես Սկիլիցեսի պատմական երկի հետ։ Ծիշտ է, այդ շրջ-

ջանի պատմության վերաբերյալ մենք ունենք բյուզանդական այնպիսի անվանի հեղինակների գործերը, ինչպիսիք են Լևոն Սարկավագը, Միքայել Պսելլոսը և Միքայել Ատտալիատեսը, բայց առանց Սկիլիցեսի երկի այդ ժամանակաշրջանի պատմության լուսաբանությունն, անտարակույս, կլիներ թերի:

Հովհաննես Սկիլիցեսի անձի՝ վերաբերյալ մեր տեղեկությունները ծայր աստիճան աղքատիկ են: Իր աշխատության խորագրում նշված է, որ նա կուրապաղատ էր և վիզլայի մեծ դրոնգար: Կարծում են, որ պատմիչ Հովհաննես Սկիլիցեսը և կուրապաղատ ու վիզլայի դրոնգար, պրոտովեստիարիոս Հովհաննես Թրակեսիացին նույն անձնավորություններն են: Հայտնի է, որ Հովհաննես Թրակեսիացին 1092 թ. մի հուշագիր է ներկայացրել Ալեքսիոս I կայսեր⁶:

Կուրապաղատը Բյուզանդիայում բարձր պատվաստիճան էր, որի կրողը վաղ շրջանում կայսրից, կեօարից և նոբելիսսիմոսից հետո չորրորդ մարդն էր: Բայց IX դ. վերջից այդ պատվաստիճանն սկսեց հասարականալ, մասամբ այն պատճառով, որ արդեն շնորհվում էր և օտարերկրացի իշխանավորներին: Ինչ վերաբերում է վիզլայի դրոնգարին, ապա այդ պաշտոնը կրողը Կոստանդնուպոլսում գտնվող չորս գվարդիաներից մեկի՝ Արիթմոսների հրամանատարն էր: Հիշյալ գվարդիայի հիմնական պարտականությունը արքունիքի անվտանգության ապահովումն էր:

Սկիլիցեսը ժերակուտական էր, նա դրական է գնահատում այն կայսրերին, որոնք սիրալիր էին ժերակուլտի հանդեպ և պարսավում նրանց, որոնք ոտնահարում կամ արհամարհում էին նրա շահերը: Սկիլիցեսը զայրացած է այն բանի համար, որ Միքայել VI-ը պատասխանատու պաշտոններում նշանակեց ոչ ժերակուտականներին, այլ մանր ծառայողներին: Մեր պատմիչը, լինելով ռազմական շրջաններին մոտիկ կանգնած անձնավորություն, հետևողականորեն պաշտպանում է ռազմական ավագանու շահերը, բարձր գնահատում բանակի դերը երկրի պաշտպանության գործում:

Որպես իր ժամանակի ծնունդ, Սկիլիցեսը ծայր աստիճան սնոտիապաշտ է: Նա հավատում է, թե կայսրության սահմաններում խոշոր եղջյուրավոր անասունների անկման պատճառը, Կոստանդնուպոլսում ամառային պալատի կառուցման ժամանակ հիմքեր փորելիս հայտնաբեր-

⁶ Εὐδόξου Θ. Τσολάκη, «Η Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Scylitzes Continuatus), Θεσσαλονίκη, 1968, σελ. 96. Каждан, Реч. на Счил., стр. 208.

ված ցլի մարմարյա գլուխը բանվորների կողմից ջարդելն ու կիր պատ-
րաստելու համար կրակը նետելն էր: Նա հավատում է ժողովրդի մեջ
տարածված զրույցներին, թե Նիկեփոր II Փոկասը, թեև կարող էր գրա-
վել Անտիոքը, չգրավեց այն, քանզի կանխագուշակված էր, թե քաղաքի
առման օրը կայսրը մեռնելու է: Ավելորդ է ասել, որ տարերային երե-
վույթները՝ երկրաշարժ, գիսավոր աստղի երևալը, արեգակի խավարու-
մը և այլն, անպայման վատ բան են կանխագուշակում (կայսեր մահ,
ապստամբություններ, թշնամիների արշավանք, հոռոմների պարտու-
թյուն և այլն): Նա հավատում է նաև տեսիլքներին ու երազներին:

Հովհաննես Սկիլիցեսն ապրել է XI դ. երկրորդ կեսին և XII դ. առա-
ջին տարիներին⁷ և հույն ուսումնասիրող Ե. Յուլակիսի հաշվումներով
ծնվել է 1045 թ. հետո⁸: Նա իրեն փիլիսոփա Պսելլոսի (1018—1096) ժա-
մանակակից է համարում⁹:

Ահա այն ամենը, ինչ մենք գիտենք Հովհաննես Սկիլիցեսի մասին:
Հայտնի է, որ բացի «Համառոտություն պատմության» երկից նա գրել է
նաև իրավագիտական գործեր, որոնք Ի. Բեկկերը հրատարակել է Բոն-
նում, 1838—1839 թթ.:

Հովհաննես Սկիլիցեսի պատմական երկը ներկայացնում է Թեոփա-
նես Խոստովանողի հայտնի ժամանակագրության շարունակությունը,
սկսվում է այն տեղից, որտեղ Թեոփանեսն ավարտել է իր գործը (811) և
հասցվում է մինչև 1057 թ., մինչև Իսահակ I Կոմնենոսի բյուզանդական
գահին տիրանալը: Սկիլիցեսի գործը շարունակվել և հասցվել է մինչև
Նիկեփոր III Բոտանիատես կայսեր թագավորության վերջը (1081): Գի-
տության մեջ «Սկիլիցեսի Շարունակություն» կամ «Շարունակված Սկի-
լիցես» (Συνεχεια του Σκυλίτζου, Scylitzes Continuatus) խորագիրը կրող
մասի հեղինակի վերաբերյալ դեռ խոսք կլինի:

Ի՞նչ աղբյուրներ է օգտագործել Հովհաննես Սկիլիցեսը «Համառոտու-
թյուն պատմության» շարադրելիս: Ամբողջ ժամանակագրության մեջ

⁷ Սկիլիցեսների ընտանիքը հայտնի էր Բյուզանդիայում: Հիշված են մի քանի ներ-
կայացուցիչներ, որոնք, որպես կանոն, պատկանում էին XI—XII դդ. քաղաքացիական
ավագանուն: Նրանցից գրող Գեորգ Սկիլիցեսը Մանուիլ կայսեր օրոք (1143—1180)
Սերդիկայի (Սոֆիա) կառավարիչն էր:

⁸ Γ' σ' α' λ' α' γ' η' ε', նշվ. աշխ., էջ 97: Ա. Պ. Կաթգանը ենթադրում է, որ Սկիլիցեսն
իր երկը գրում էր այն ժամանակ, երբ դեռ Կոստանդին IX-ի (1042—1055) և նրա մերձա-
վորադույն հաջորդների մասին հիշողությունները շատ թարմ էին, այսինքն նա կարող է
ծնված լինել 1045 թ. էլ առաջ: Տե՛ս Καζδακ, Ρεζ. на Скил., стр. 208.

⁹ Ըստ Ե. Յուլակիցի (նույն տեղում, էջ 96) կրտսեր ժամանակակիցը, իսկ ըստ
Կաթգանի՝ հասակակիցը (նույն տեղում, էջ 208):

նա ոչ մի հղում չի տալիս, ոչ մի աղբյուր, հեղինակ չի հիշատակում, բայց իր համառոտ նախաբանում հիշում է բաղմաթիվ հեղինակների անուններ: Նկատի ունենալով, որ այդ համառոտ նախաբանը կարևոր է ոչ միայն հիշյալ ժամանակաշրջանի բյուզանդական պատմագիտության մոտավոր վիճակը պատկերացնելու համար, ապա և մեր պատմիչի նախասիրությունների, պատմության առարկայի վերաբերյալ նրա ըմբռնումների ու այդ պատմությունը գրելու սկզբունքների, նպատակահարմար ենք գտնում այն այստեղ բերել ամբողջությամբ: Հովհաննես Սկիլիցեսը գրում է. «Պատմության համառոտությունը հենց հետո գերազանց կատարեցին նախ Գեորգիոս Վանականը, որ սրբազնագույն պատրիարք Տարասիոսի սինկելլոսի [պաշտոնը] վարեց, իսկ նրանից հետո Ագրոսի վանահայր Թեոփանես խոստովանողը: Նրանք ամենայն բաբելիզությունամբ հետազոտելով պատմական գրքերը, պարզ ու հասարակ ոճով համառոտեցին, առանց խորանալու տեղի ունեցած դեպքերի էության մեջ: Նրանցից Գեորգիոսը [իր շարադրանքն] սկսելով աշխարհի արարչագործությունից, այն հասցրեց մինչև բռնակալները, ես նկատի ունեմ Մաքսիմիանոսին և նրա որդի Մաքսիմինոսին: Իսկ Թեոփանեսը նրա [շարադրանքի] վերջն իր համար սկիզբ անելով, համառոտեց մնացած ժամանակագրությունը, հասցնելով [մինչև] նախկինում՝ դենիկոնի [պաշտոնը վարած] Նիկեփոր կայսեր վախճանը: Նրանից հետո ոչ ոք չնվիրվեց նման գործի: [Ծիշտ է], ոմանք փորձեր արեցին, ինչպես, օրինակ, վարդապետ Սիկիլիացին, մեր ժամանակակից՝ փիլիսոփաների հյուպատոս և հյուպերտիմոս Պսելլոսը և ուրիշներ, բայց նրանք գործին ի միջի այլոց լծվեցին, բազում կարևոր [հարցեր] շրջանցելով, ճշմարտության դեմ մեղանչեցին, հաջորդներին էլ օգուտ չտվեցին, [քանզի] սոսկ կայսրերին թվեցին, ցույց տվեցին, թե ով ումից հետո տիրացավ գայիսոնին, և ոչինչ ավելի: Եվ եթե անգամ թվում է նրանք կանոն են առել այս կամ այն դեպքի վրա, այդ էլ մակերեսայնորեն գրի առած լինելով, ավելի վնասեցին, քան թե օգուտ տվեցին: Թեոդորոս Դափնոպատեսը, Նիկետաս Պափլագոնացին, բյուզանդացիներ Հովսեփ Գենեսիոսն ու Մանուիլը, փռյուզիացի Նիկեփոր Սարկավագը, ասիացի Լևոնը, Սիդեի եպիսկոպոս եղած Թեոդորոսն ու նրա համանուն զարմիկը, որ Նեբաստիայի եկեղեցու առաջնորդը եղավ, այնուհետև Կյուզիկոսի [եպիսկոպոս] Դեմետրիոսը, վանական Հովհաննես Կյուզացին, յուրաքանչյուրն իր առջև անձնական նպատակ դնելով, մեկը, ասենք, կայսեր ներբողյան [գրեց], մյուսը՝ պատրիարքի պարսավագիր, երրորդը՝ բարեկամի գովք, ամեն մեկը պատմության զգեստի մեջ սևփական դիտավորություն դնելով, հեռացան հիշյալ աստվածակիր այրերի սկզբունքներից: Իրենց

ապրած ժամանակի դեպքերը երկար ընթացքով [շարադրելով], մի քիչ էլ վերից սկսելով, [դրածին] պատմության ձև տալով, մեկը՝ համակրությունամբ, մյուսը՝ հակակրությունամբ, երրորդը՝ հաճոյանալու համար, մի ուրիշն էլ որևէ մեկի կարգադրությամբ, յուրաքանչյուրն իր պատմությունը շարահարկով, որոնք միևնույն հարցերում իրարից տարբերվելով, ունկընդիրներին գցեցին շփոթության ու տարակուսանքի մեջ: Իսկ մենք հավանություն տալով հիշյալ այրերի¹⁰ ջանքին, հույս ունենք, որ [սույն] համառոտությունը պատմություն սիրողներին շատ օգտակար կլինի: հատկապես նրանց, ովքեր գերադասում են դյուր [ընկալելին] դժվար [ընկալելիից], այն կտա համառոտ, ավելորդություններից բեռնաթափված սլատկերը տարբեր ժամանակներում տեղի ունեցած դեպքերի: Մենք վերցրինք վերոհիշյալ հեղինակների արժանահավատ պատմությունները, մի կողմ թողնելով այն, ինչ նրանց մոտ ասված է աչառությամբ կամ հաճոյանալու միտումով, շրջանցեցինք անհամաձայնություններն ու հակասությունները, հրաժարվեցինք այն ամենից, ինչ առասպելապատում համարեցինք, հավաքեցինք արժանահավատը և վրստահելին: Դրա վրա ավելացրինք այն, ինչ բանավոր իմացանք տարեց մարդկանցից: Այդ բոլորի համառոտությունը տալով, մենք հաջորդ սերունդներին թողեցինք փափուկ, ինչպես ասում են՝ աղացած սնունդ, որպեսզի վերոհիշյալ պատմիչների գրքերի ընթերցողները ի դեմս այս գրքի մեկնություններ ունենան, իրենց համար ուղեկից, հետևեն նրան, բանդի ընթերցումը հուշեր է առաջացնում, հուշերը սնում և ընդարձակում են հիշողությունը, իսկ անհոգությունն ու անփութությունը, ընդհակառակը, բթացնում են հիշողությունը, դրան հետևում է տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին հիշողությունը մթագնող և շփոթող մոռացությունը: Իսկ նրանց համար ովքեր ձեռքի տակ չեն ունենա պատմական [հիշյալ գրքերը], այս համառոտությունը ուղեցույց կլինի և հետագոտելով ավելի ընդարձակապատում շարադրանքները, իրադարձությունների մասին ավելի կատարյալ տեղեկություններ կստանան...»:

Վերոբերյալից յարգվում է, որ Հովհաննես Սկիլիցեսի համար պատմություն շարադրելու տիպարներ են եղել Գեորգիոս Վանականն ու Թեոփանես Խոստովանողը: Քանի որ վերջինս իր շարադրանքը հասցրել էր մինչև 811 թ., ապա Սկիլիցեսը, համոզված լինելով, որ հիշյալ այրերից հետո գրված պատմագիտական երկերը քննադատության չեն դիմառնում, իր ժամանակագրությունն սկսում է հենց 811 թ.: Բայց Սկիլիցեսը, ինչպես տեսանք, հիշատակում է բազմաթիվ անուններ, որոնք այս կամ

¹⁰ Նկատի ունի Գեորգիոս Վանականին և Թեոփանես Խոստովանողին:

այն չափով մինչև իր օրերը զբաղվել են պատմությամբ և շարադրել իրենց երկասիրությունները: Նիկեոսոս Պափլագոնացին IX դ. վերջի և X դ. սկզբի անվանի գրող է, որ պարսավագիր շարադրեց ընդդեմ Փոտ պատրիարքի: Լևոն Ասիացուն նույնացնում են հայտնի պատմագիր Լևոն Սարկավագի հետ¹¹: Վերջինս գրել է Նիկեոսի II Փոկասի և Հովհաննես Զմշկիկի պատմությունը¹²: Սկիլիցեսի հիշատակած Հովսեփ Գենեսիոսը այժմ համարվում է այդ անունով հրատարակված «Գիրք թագավորությանց» (Βιβλος βασιλειων) երկի հեղինակից տարբեր անձնավորություն¹³:

Հովհաննես Սկիլիցեսի հիշատակած հեղինակների մեծ մասը մեղ հայտնի է սոսկ իրենց անուններով: Դրանցից են Մանուիլը, որ ութ զորքից բաղկացած իր պատմական երկը ձեռնել էր X դ. հայադգի նշանավոր զորավար Հովհաննես Կուրկուասին, շատ քիչ բան գիտենք Վասիլ II-ի ժամանակակցի՝ Թեոդորոս Սեբաստացու մասին: Նրա երկից պահպանվել է ընդամենը երեք հատված, որոնք վերաբերում են Վասիլ II-ի թագավորությանը: Մնացած հեղինակների մասին գրեթե ոչինչ չգիտենք:

Օգտագործել է արդյոք Հովհաննես Սկիլիցեսը իր հիշած հեղինակների գործերը: Մի բան որոշ է, որ նա չի օգտագործել Նիկեոսոս Պափլագոնացու վերոհիշյալ աշխատությունը, ոչ էլ Մանուիլի՝ Հովհաննես Կուրկուասին ձեռնված գիրքը: Մեր պատմիչը պատրիարք Փոտի, պատրիարք Իգնատիոսի և Հովհաննես Կուրկուասի մասին շարադրանքը վերցրել է Թեոփանեսի Շարունակողից, այն է եղել նրա հիմնական աղբյուրը 811—945 թթ. պատմության համար: Ռոմանոս Լակապենոսի (920—944) անկումից սկսած դեպքերի շարադրանքի համար Սկիլիցեսն այլևս չի օգտագործում Թեոփանեսի Շարունակողի

¹¹ Այդ կարծիքը առաջին անգամ հայտնեց Վ. Ֆիշերը (W. Fischer, Beiträge zur historischen Kritik des Leon Diaconus und Michael Psellos, „Mitteilungen des Instituts für osterr. Geschichtsschreibung“, Bd. 7, 1886, S. 376), այն որդեգրեց Կ. Կրումբախերը (K. Krumbacher, Geschichte der Byzantinischen Litteratur, München, 1897, S. 266, 367): Դրա դեմ ելավ Մ. Յա. Սյուզյոմովը (М. Я. Сю-зюмов, Об источниках Льва Диякона и Скилицы. „Византийское обозрение“, том II, вып. I, 1916, стр. 112, прим. 3): Ա. Պ. Կաթդանը այդ հարցը դեռևս չլուծված է համարում և գտնում, որ Սկիլիցեսի առաջարանում Լևոն Ասիացու անվան հիշատակությունից դեռևս չենք կարող եզրակացնել, որ նա, Սկիլիցեսը, օգտագործել է Լևոն Սարկավագի «Պատմությունը»: Տե՛ս Каздан, Из истории, 2, стр. 116.

¹² Այն պահանջվել է: Տե՛ս C. B. Hasii, Leonis Diaconi Caloensis Historiae, Bonnae, 1828.

¹³ Տե՛ս C. de Boor, Zu Johannes Skylitzes, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 13, 1904, S. 361, An. 1.

Ժամանակագրությունը: Բայց նա ի՞նչ աղբյուրներ է օգտագործել X դ. կեսերից սկսած ժամանակաշրջանի պատմությունը գրելու համար: Այդ հարցի շուրջ լուրջ աշխատանք է կատարել Մ. Յա. Սյուդյումովը: Նա եկել է այն եզրակացության, որ Հովհաննես Սկիլիցեսը օգտագործել է երկու աղբյուր, որոնք իրարից տարբերվում են նիկեփոր II Փոկասի հանդեպ ունեցած իրենց դիրքորոշմամբ: Այդ աղբյուրներից մեկը հաղորդում էր այդ կայսեր մասին եղած թշնամական ավանդույթը, մյուսն՝ ընդհակառակը՝ բարեկամական¹⁴: Առաջինն արտահայտում էր ֆեոդալական ավագանու շահերը, գլխավորապես հոգևոր, և, ամենայն հավանականությամբ, ստեղծվել էր X դ. վերջին կամ XI դ. սկզբին (շուրջ 1000 թ.): Այդ աղբյուրի հեղինակը ժամանակակից էր նիկեփոր II Փոկասին և Հովհաննես Չմշկիկին:

XI դ. պատմության համար, ըստ Սյուդյումովի, Սկիլիցեսն ունեցել է միանգամայն այլ բնույթի աղբյուրներ, որոնք ծագում են նիկեփոր II Փոկասի և Վասիլ II-ի շրջապատից, քանզի այստեղ հեղինակի շարադրանքը դրական գնահատական է տալիս հիշյալ երկու կայսրերի անձին ու գործունեությանը: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ Սկիլիցեսն այնքան էլ քննադատական վերաբերմունք չունի իր աղբյուրների նկատմամբ: Նա կարող է նույն անձնավորության մասին տարբեր, միանգամայն հակոտնյա աղբյուրներից քաղած նյութն առանց որևէ փոփոխության ընդգրկել իր գրքում, չնկատելով բացահայտ հակասությունը: Նմանատիպ փաստի ենք հանդիպում Սկիլիցեսի ժամանակագրության մեջ նաև հոգեվոր ավագանու վերաբերյալ: Նա X դ. մասին շարադրանքում, որպես կանոն, դրական գնահատական է տալիս նրան, բայց Ռոմանոս III-ի թագավորությունից սկսած շարադրանքում հոգևորականները մոայլ գույներով են հանդես գալիս: Սա վկայում է Սկիլիցեսի օգտագործած աղբյուրների բազմատարրության մասին, որն աչքի է զարնում նաև Վասիլ II-ից հետո առավել կամ պակաս չափով երկարատև թագավորած երկու կայսրերի՝ Միքայել IV-ի (1034—1041) և Կոստանդին IX Մոնոմախի (1042—1055) մասին շարադրանքի մեջ: Միքայել IV-ի վերաբերյալ շարադրանքը ծաղկաքաղության տպավորություն է թողնում, այստեղ իրար հետ անմիջական կապ չունեցող առանձին պատմություններ հաջորդում են միմյանց: Ինչ վերաբերում է Կոստանդին Մոնոմախին նվիրված շարադրանքին, ապա այն բաղկացած է մի քանի գլխավոր թեմաներից և փաստորեն ներկայացնում է X—XI դդ. ծնունդ առնող ամբողջական պատմական շարադրանքի մասին պատկերացումը, որ փո-

¹⁴ Сюзюмов, Об источниках, стр. 107 и сл.

խարինելու է գալիս Թեոփանեսի և նրա շարունակողների որդեգրած պատմությունը շարադրելու ժամանակագրական սխտեմին¹⁵,

Ա. Պ. Կաթղանն իր տարբեր աշխատություններում զարգացնում է այն միտքը, որ Հովհաննես Սկիլիցեսն իր առաջաբանում հիշած հեղինակներից և ոչ մեկի գործը չի օգտագործել, որ նա նրանց հիշատակում է, որպեսզի ցույց տա, թե ինչպես չպետք է գրել պատմությունը¹⁶։ Այս միտքը հաստատելու կամ մերժելու հնարավորություն, հասկանալի է, չկա. քանզի չկան հիշյալ հեղինակների գործերը, որպեսզի կարելի լիներ համեմատություն կատարել։ Բայց այդուհանդերձ մեզ անհնարին է թվում, որ Սկիլիցեսն իր ձեռքի տակ ունենար այնքան շատ պատմական գործեր և օգտագործած չլիներ նրանց տվյալները։ Մերժել այդ հեղինակները պատմագիտական հայացքները, դեռևս չի նշանակում մերժել նրանց գործերում սուկա պատմական նյութը։ Ա. Պ. Կաթղանը ուշադրություն չի դարձրել Սկիլիցեսի առաջաբանում ասվածի ամբողջությանը։ Զեք է որ մեր պատմիչը պարզիպարզո գրում է. «Մենք վերցրինք վերոհիշյալ հեղինակների արժանահավատ պատմությունները, մի կողմ թողնելով այն, ինչ նրանց մոտ ասված է աշառությամբ կամ հաճոյանալու միտումով, շրջանցեցինք անհամաձայնություններն ու հակասությունները, հրաժարվեցինք այն ամենից, ինչ առասույելապատում համարեցինք, հավաքեցինք արժանահավատը և այն, ինչ վստահելի էր»։

Այժմ անցնենք մեր պատմիչի՝ «Սկիլիցեսի Շարունակող» հայտնի բաժնին։ Այն ընդգրկում է 1057—1080 թթ. դեպքերի շարադրանքը։ Սիշարք փաստեր, սակայն, վկայում են, որ «Շարունակության» բնագիրը չէր ավարտվում այն տեղում, ինչ մեզ այսօր հայտնի է, այսինքն Նիկեփոր III Բոտանիատեսի թագավորության երկրորդ տարով, շարադրանքն հասցվում էր մինչև Ալեքսիոս I Կոմնենոսի գահ բարձրանալը (1081)։ Փաստերից մեկն այն է, որ Vindob. hist. gr. 35, XII դ. առաջին կեսում արտագրված ձեռագիրն ունի հետևյալ խորագիրը. «Հովհաննես կուրապաղատի, վիդլայի նախկին դրունգար Սկիլիցեսի պատմությանց համառոտությունը, որն սկսվում է նախկինում գենիկոնի [պաշտոնը վառած] Նիկեփոր կայսեր մահից և ավարտվում Ալեքսիոս Կոմնենոսի հռչակմամբ»։ Հենց Շարունակության բնագրից էլ երևում է, որ վերջից սլակասավոր է, նախադասությունը կիսատ է մնացել, հակադրությունը չկա։ Ընթադրվում է, որ պակասում է ձեռագրի երեք և կես էջ¹⁷։

¹⁵ Каждан, Рец. на Скил., стр. 210.

¹⁶ Каждан, Из истории I, стр. 94. Его же, Из истории 2, стр. 110, 114—115.

¹⁷ Τσολάκης, Η Συνέχεια, σελ. 25—29.

Երբ է գրի առնվել Սկիւրիցեսի Շարունակությունը, Անվիճելի է, որ այն շարադրված է 1101 թ. հետո, քանզի նա հիշատակում է Բողինոսի, խրվածքների իշխան Միխայիլասի որդու իշխանության ավարտը: Հայտնի է, որ Բողինոսն իշխեց մինչև 1101 թ.¹⁸: Եթե սա Շարունակության դրության ստորին սահմանն է, ապա վերին սահմանը որոշվում է այն փաստով, որ Հովհաննես Զոնարասը (XII դ. կես) օգտագործել է Շարունակությունն իր պատմական երկում, բացի այդ, վերահիշյալ Vindob. hist. gr. 35 ձեռագրում Շարունակության արտագրությունը կատարվել է Հովհաննես Կոմնենոսի (1118—1143) օրոք:

Ինչ աղբյուրներից է օգտվել Շարունակության հեղինակը, Վաղուց հայտնի է, որ նրա գլխավոր աղբյուրը Միքայել Ատտալիատեսի պատմական երկն է, որտեղից մեր հեղինակը հաճախ ամբողջական էջեր է արտագրել: Այդ էր պատճառը, որ իտալացի բյուզանդագետ Ա. Պերտուզին անհրաժեշտ էր գտնում, որ Ատտալիատեսի «Պատմության» քննական բնագրի հրատարակությանը նախորդի Սկիւրիցեսի Շարունակության քննական հրատարակությունը¹⁹ (ինչ որ իրականացրեց 1968 թ. հուլյն գիտնական Ե. Յուլակիսը): Յուլակիսը զուգահեռ համեմատության մեջ դնելով Շարունակությունն ու Ատտալիատեսի «Պատմությունը», պարզեց, որ Շարունակությունն այնուամենայնիվ բազում տեղեկություններ ու դատողություններ է բովանդակում, որոնք չկան Ատտալիատեսի երկում²⁰: Շարունակողն Ատտալիատեսի գործն օգտագործել է տարբեր ձևերով: 1. Գրեթե բառացիորեն արտագրելով այն, 2. առավել կամ պակաս չափով համառոտելով իր աղբյուրի շարադրանքը, 3. ընդարձակելով Ատտալիատեսի շարադրանքը ի հաշիվ սեփական տեղեկությունների, դիտողությունների ու դատողությունների՝ տարբեր դեմքերի ու դեպքերի վերաբերյալ: Կան դեպքեր, երբ Շարունակության հեղինակը միանգամայն անկախ է Ատտալիատեսի բնագրից, պատմում է եղելություններ, որոնց մասին Ատտալիատեսը անհրաժեշտ կամ նպատակահարմար չի գտել գրելու: Պետք է նշել այնուհետև, որ Շարունակության հեղինակը բաց է թողել Ատտալիատեսի մոտ հանգամանորեն գրի առնված առանձին դեպքերի շարադրանքը²¹: Որոշ հարցերում Սկիւրիցեսի Շարունակողը միանգամայն այլ մոտեցում ունի, քան

¹⁸ Τσολάκης, 'II Συνέχεια, σελ. 75—76, 79—80.

¹⁹ A. Pertusi, Per la critica del testo della „Storia“ di Michele Attaliata, Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft, 7, Wien, 1958, S. 73.

²⁰ Τσολάκης, 'II Συνέχεια, σελ. 84—87: D. I. Polemis, Notes on eleventh-century chronology, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 58, Heft I (1965), p. 60, n. 1.

²¹ Τσολάκης, 'II Συνέχεια, σελ. 61—72.

Ատտալիատեսը²², Շարունակությունը հաճախ ավելի լավ ընթերցումներ է տալիս, քան Ատտալիատեսի Պատմության պահպանված գրչագրերը²³:

Բացի Ատտալիատեսից, Սկիլիցեսի Շարունակողն օգտագործել է նաև Պսելլոսի պատմական աշխատությունը²⁴: Բայց նրա աղբյուրները չեն սահմանափակվում Ատտալիատեսով ու Պսելլոսով, նա մեզ տալիս է բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնք բացակայում են նրանց աշխատություններում: Այդ տեղեկությունները նա, հասկանալի է, քաղել է իրենից առաջ գրած հեղինակների գործերից, որոնք, դժբախտաբար, չեն պահպանվել, ինչպես և, անժխտելի է, նա գրի է առել ականատեսի իր հուշերը, քանզի ինքը շարադրածի դեպքերի ժամանակակիցն է:

Ո՞վ է Սկիլիցեսի Շարունակողը: Նրա վերաբերյալ բյուզանդագիտության մեջ արտահայտված են երկու հակադիր կարծիքներ, մեկի համաձայն Սկիլիցեսի Շարունակողն հենց նույն ինքը Սկիլիցեսն է, ըստ մյուսի՝ այլ, մեզ անհայտ անձնավորություն է: Այսպես, Կարլ Կրումբախերը գտնում է, որ Շարունակությունը նույն Սկիլիցեսի գործն է²⁵: De Boor-ն ընդհակառակը, Շարունակությունը համարում է Ատտալիատեսի երկի մեզ անծանոթ մի համառոտողի գործ, որն իր այդ համառոտությունը կցել է Սկիլիցեսի ժամանակագրությանը²⁶: Այդ կարծիքը պաշտպանում է հունգարացի բյուզանդագետ և թուրքագետ Գ. Մորավլիկը²⁷, հիմնվելով հետևյալ կոմպանների վրա. 1. Սկիլիցեսի երկը բովանդակող ձեռագրերի մեծ մասը շարադրանքը հասցնում է մինչև 1057 թ., 2. Գեորգիոս Կեդրենոսը, որ բառացի արտագրում է Սկիլիցեսի գործը, 811—1057 թթ. պատմության շարադրանքի համար, այն կոչվում է ինչ-ինչ, 3. Սկիլիցեսն իր նախաբանում չի հիշատակում Ատտալիատեսի անունը որպես իր կողմից օգտագործված աղբյուրի հեղինակի, հակառակ, որ Շարունակությունը ոչ այլ ինչ է, քան Ատտալիատեսի երկի արձագրությունն ու համառոտումը:

Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի տարբեր հեղինակներ լինելու կարծիքը բաժանում է նաև սովետական բյուզանդագետ Գ. Գ. Լիտավրինը: Նա գտնում է, որ Սկիլիցեսը և նրա Շարունակողը որոշ հարցերում հա-

²² «Советы и рассказы», стр. 71.

²³ *Каждан*, Критические заметки, стр. 285 и сл.

²⁴ *G. Moravcsik*, *Byzantinoturcica*, I, S. 340; Ավելի հանգամանորեն տե՛ս *Τὸ ὅλον*, «II Συνέχεια», σελ. 72—74.

²⁵ *Krumbacher*, *Geschichte*, S. 367.

²⁶ *C. de Boor*, *Weiteres zur Chronik des Skylitzes*, *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 14, 1905, S. 467.

²⁷ *Moravcsik*, *Byzantinoturcica*, I, S. 340—341.

կադիր դիրքերում են կանգնած: Լիտավրինի ամենագլխավոր կռվանն այն է, որ Սկիրիցեսը դրական կարծիք ունի Պսելլոսի մասին, այնինչ Շարունակողը միանգամայն բացասական²⁸:

Մ. Ե. Կոլոննան ավելի հավանական է գտնում, որ հենց Սկիրիցեսն է գրել աշխատության երկրորդ մասը²⁹:

Սկիրիցեսի ժամանակագրության Շարունակության հարցը մանրազնին ուսումնասիրության ենթարկեց Ե. Ցոլակիսը, դրան նվիրելով մի ամբողջ մենագրություն³⁰: Հույն բյուզանդագետը վստահորեն գրում է, որ Մորավչիկի և ոչ մի կռվանը ապացուցող նշանակություն չունի³¹, որ հենց Սկիրիցեսն է լրացրել իր գործը՝ ընդգրկելով 1057—1079/1080 թթ. դեպքերը՝ Միքայել Ատտալիատեսի Պատմության հրապարակ գալուց հետո: Նրա ասելով Սկիրիցեսն իր առաջաբանը գրել է նախքան Ատտալիատեսի երկի հրապարակ գալը և այդ է պատճառը, որ վերջինիս անունը բացակայում է այնտեղ³²: Ինչ վերաբերում է Կեդրենոսին, ապա հայտնի է, որ նա իր երկն ավարտել է XI դ. վերջին կամ XII դ. սկզբին, հետևաբար նրա երկի ավարտվելը 1057 թ. դեպքերով ոչ մի հիմք չի տալիս, որպեսզի Շարունակությունը Սկիրիցեսի գործ չհամարենք³³:

Ե. Ցոլակիսը Սկիրիցեսին և նրա Շարունակողին տարբեր անձնավորություններ համարելու հիշյալ փաստարկումների դեմ բերում է մի շարք կռվաններ ևս, որոնք, իր համոզմամբ, այդ նույնացումը դարձնում են անվիճելի: Նրա կռվանները հետևյալներն են. 1. Սկիրիցեսն ու նրա Շարունակողը նույն ժամանակներում են ապրել. 2. Սկիրիցեսի Շարունակողը հավատարմությամբ հետևում է պատմություն գրելու այն սկզբունքներին, որոնք արտահայտված են Սկիրիցեսի երկի առաջաբանում³⁴: 3. Սկիրիցեսի ժամանակագրությունը Շարունակության հետ օրգանական կապի մեջ են, Շարունակության մեջ հաճախ Սկիրիցեսի երկին հղում է տրվում³⁵: 4. Լեզվական առումով այդ երկու երկերը նույնական են: Կան երկուսին էլ ընդհանուր բազում դարձվածքներ³⁶:

²⁸ Советы и рассказы, стр. 74.

²⁹ Colonna, Gli storici, p. 116.

³⁰ Τσολάκης, 'Η Συνέχεια.

³¹ Նույն տեղում, էջ 78:

³² Նույն տեղում:

³³ Նույն տեղում, էջ 80:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 84, 87—88:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 88:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 91—95: Ա. Պ. Կաթանը նույնություն ապացուցող այդ հանգամանքները վիճելի է համարում, քանզի, ըստ իրեն, բյուզանդական գրական ունիֆորմիզմի պայմաններում, այդ մեթոդը վստահելի չէ:

Բացի այդ փաստերից, Յուլակիսը բերում է երկու այլ կովան ևս: 1118—1143 թթ. միջև արտագրված Vindob. hist. gr. 35 ձեռագիրը բովանդակում է Սկիլիցեսի երկն իր Շարունակությամբ հանդերձ և գրիչը դրանք համարում է Հովհաննես Սկիլիցեսի գրչին սլատկանող գործեր: Բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Զոնարասը, որ իր ժամանակագրությունը գրել է XII դ. առաջին կեսին, որպես աղբյուր օգտագործել է և Շարունակությունը, որը վերագրում է Հովհաննես Սկիլիցեսի գրչին: Յուլակիսի ասելով, Զոնարասը Սկիլիցեսի կրտսեր ժամանակակիցն էր և նա չէր կարող սխալված լինել³⁷:

Այդ բոլոր հանգամանքները նկատի ունենալով Յուլակիսը եզրակացնում է, որ պետք է Սկիլիցեսին համարենք նաև Շարունակության հեղինակ³⁸:

Վերջերս Յուլակիսի եզրակացությունների պաշտպանութիւամբ հանդես եկավ ավստրիացի բյուզանդագետ Վ. Զայբտը: Նրա ասելով Շարունակության հեղինակը նույն Սկիլիցեսն է: Նա տալիս է Սկիլիցեսի կենսագրության հետևյալ հիմնական կետերը: Ծնվել է շուրջ 1040 թ., XI դարի 70-ական թվականներին ստացել է պրոտովեստեսի, պրոտովեստարքեսի պատվաստիճանները: Հենց այս ժամանակ է գրել աշխատության հիմնական մասը: 80-ական թվականներին դարձել է մագիստրոս և պրոեդրոս, 90-ական թվականներին՝ նաև պրոտոպրոեդրոս, վիզլալի դրոնգար և էպարքոս, 1092-ին կուրապաղատ էր և վիզլալի դրոնգար: XI—XII դդ. սահմանագլխին որպես մասնավոր անձնավորություն գրել է Շարունակությունը: Վախճանվել է XII դարի առաջին տասնամյակում³⁹:

Հասկանալի է, վերոհիշյալ վեճը դեռևս ավարտված չէ, բայց վերջին հաշվով հայագիտության համար այն երկրորդական նշանակություն ունի, մեզ համար կարևորն այդ աղբյուրի բովանդակած նյութի արժեքն է:

Քանի որ, ինչպես ասվեց, Շարունակության հեղինակի վերաբերյալ բանավեճը փակված չէ, ապա Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի Հայաստանի և հայերի մասին տեղեկություններին կանդրադառնանք ոչ թե առանձին-առանձին, այլ միասին: Նախքան մեր աշխատության հիմնական նպատակը հանդիսացող այդ հարցին անցնելը, այստեղ անհրաժեշտ ենք գտնում ընդգծել, որ Հովհաննես Սկիլիցեսի ժամանակագրությունն իր Շարունակությամբ հանդերձ անգնահատելի արժեք է ներկայացնում ոչ միայն հայոց պատմության, սոցիալ-տնտեսական հարաբե-

³⁷ T σ ο λ ά κ η ς, 'Η Συνέχεια, σελ. 99:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Seibt, Ioannes Skylitzes, S. 81—85.

րությունների, հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության համար, այլև Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, անդամ ազգագրության: Դեռ ավելին: Նա հնարավորություն է տալիս ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրելու հայերի՝ բյուզանդական ավագանու կազմում խաղացած դերը, մի բան, որ հազիվ թե կարելի լիներ անել լոկ լեոն Սարկավագի, Միքայել Պսելլոսի և Միքայել Ատտալիատեսի գործերով: Նույնը կարելի է ասել հայկական աղբյուրների մասին: Քանզի, ինչքան էլ տարօրինակ թվա, այդ հարցը միջնադարյան հայ հեղինակների տեսադաշտից դուրս է գտնվել: Հայ պատմիչներին քիչ է հետաքրքրել Բյուզանդական կայսրության սլատմությունը, առավել ևս Բյուզանդիայում ապրող և ծառայող հայ բարձրաստիճան ազնվականությունը, գուցե վերջինիս որպես կանոն քաղկեդոնիկ լինելու, կամ էլ, ավելի ճիշտ, այդ մասին բավարար տեղեկություններ չունենալու պատճառով: Բոլոր դեպքերում փաստը մնում է փաստ, որ միջնադարյան Հայաստանում և ոչ մի բյուզանդական սլատմիչի գործը չի թարգմանվել հայերեն⁴⁰, թեև դա դեռևս ապացույց չէ այն բանի, որ բյուզանդական պատմիչների գործերին Հայաստանում լիակատար անտեղյակ էին: Այդուհանդերձ, ինչ խոսք, այդ հանգամանքը վկայում է տվյալ երկերի հանդեպ հայերի ունեցած ոչ առաջնակարգ հետաքրքրության մասին: Վերադառնալով մեր խնդրին, կարելի է անանց վարանելու ասել, որ Սկիլիցեսի և նրա Շարունակության տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին բացարձակապես նորություն են, չկան հայկական միջնադարյան աղբյուրներում և եթե այս կամ այն դեպքի կամ դեմքի մասին գտնվի որևէ տեղեկություն, ապա այն էլ դիտված է այլ տեսանկյունից և այլ կերպ է լուսաբանված: Այդ երկու՝ բյուզանդական և հայկական աղբյուրներում առկա փաստերի համադրությամբ, համեմատությամբ միայն կարելի է ճիշտ պատկերացում կազմել որևէ հարցի վերաբերյալ:

Խուսափելով կրկնողությունից, Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի բոլոր տեղեկությունների վրա մենք այստեղ կանգ չենք առնի, քանզի սույն առաջաբանի երկրորդ բաժնում, որ նվիրված է հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմության X դ. կեսից մինչև XI դ. 70-ական թթ., նրանց մեծ մասը քննության է ենթարկվել՝ հայկական և այլ աղբյուրների ընձեռած նյութի համադրությամբ: Այդ նկատառումներից ելնելով այստեղ համառոտակի կխոսվի Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի հայոց պատմության այլ հարցերի վերաբերյալ հաղորդած տեղեկու-

40 Ս. Տեր-Ներսեսյան, Բյուզանդիա և Հայաստան (Խնդիրներ և հետազոտությունների արդի վիճակը), Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1, 1970, էջ 159:

թյունների մասին: Նախ հայերի խաղացած դերի մասին Բյուզանդիայում: Դժբախտաբար Սկիլիցեսը (ոչ միայն նա, այլև բյուզանդական հեղինակներն ընդհանրապես) ոչինչ չի ասում Բյուզանդիայի տարածքի վրա ստեղծված հայկական գաղութների մասին, հայ աշխատավորության, առևտրական-արհեստավորական խավերի մասին, որոնք, կասկածից վեր է, Բյուզանդիայում եղել են և լայն գործունեություն ծավալել: Այդ հարցը միջնադարյան հեղինակներին քիչ է հուզել, ավելի ճիշտ՝ ամենևին էլ չի հուզել: Ինչ վերաբերում է բյուզանդական ավագանու կազմում (հատկապես ռազմական) հայերի խաղացած դերին, ապա Սկիլիցեսի տվյալներն այդ մասին չափազանց հանգամանալից են: Մենք այնտեղ կհանդիպենք ամենացածր զինվորական աստիճանը կրողից մինչև կայսեր գահին, գուցե և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի աթոռին բազմած (եթե նկատի ունենանք պատրիարք Հովհաննես Քսիֆիլինոսի եղբոր անունը՝ Վարդ, ապա հայկական ծագում պիտի տանք նաև պատրիարքին) բազմաթիվ հայերի մասին ամենամանրամասն տեղեկությունների: Սկիլիցեսը և նրա Շարունակողը հանվանե հիշում են շուրջ հարյուր հայ բարձրաստիճան գործիչների, որոնց բացարձակ մեծամասնությունը անծանոթ է միջնադարյան հայ հեղինակներին (Շարունակողի հիշատակած Պավղոսին, Եղեսիայի կառավարչին, օրինակ, չգիտե անգամ Մատթեոս Ուռհայեցին): Դեռ ավելին, մեր հեղինակից կարելի է իմանալ նաև բյուզանդական ծառայության մեջ գտնվող հայկական առանձին զորամասերի մասին: Այդ հարցի վերաբերյալ հայկական աղբյուրները բավական առատ տեղեկություններ են հաղորդում, բայց միայն Սկիլիցեսից կարելի է իմանալ, որ Բյուզանդիայում ծառայող հայկական զորամասերը կրում էին իրենց՝ հայկական համազգեստը (σκολ. γ. Ἀρμενίων) և իրենց արտաքինով միանգամայն տարբերվում էին հույն զինվորներից: Սկիլիցեսից և այլ աղբյուրներից կարելի է մոտավոր պատկերացում կազմել նաև Բյուզանդիայի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ բնիկների ունեցած վերաբերմունքի մասին: Այն միշտ չէ, որ եղել է բարյացակամ և դրա մեջ քիչ դեր պետք է խաղացած չլինի դավանանքի տարբերությունը: Նիկեիոյի II Փոկասին մայրաքաղաքի բնակչությունը չի սիրում, քանզի նա հայ է, Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության ժամանակ գերի ընկած հայերին են միայն սրի քաշում և այլն: Տարբեր չէր և հայերի վերաբերմունքը դեպի բյուզանդացիները: Ռոմանոս IV Դիոգենեսը Եկեղյաց գավառում միջոցների է դիմում, որպեսզի իր զինվորները հայերից սրի չքաշվեն:

Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի տվյալները Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մասին շատ-շատ են: Բավական է միայն

Թվարկել անուններն այն նահանգների, քաղաքների, բերդերի, որ հիշում է մեր պատմիչը, համոզվելու համար այդ բանում: Մեծ Հայք (Շիրակ), Իբերիա (Տայք), Վասպուրական, Եկեղյաց գավառ, Անի, Դվին, Կարս, Վան, Գանձակ, Մանազկերտ, Բերկրի, Թեոդոսուպոլիս (Կարին), Խլաթ, Սեբաստիա, Մելիտենե, Տիվրիկ, Արծն, Արգովան, Սուրմառի, Սբ. Գրիգոր, Ամբերդ, Ծիծեռնակաբերդ, Ծամնդավ, Հայաստանից դուրս գտնվող, բայց հայաշատ եղեսիա, Տլուբ, Կարկառ, Մոպսուեստիա (Մսիս), Սարվանդիքար, Ադանա, Լարիսա, Աբարա, Գերմանիկիա (Մարաշ), Մարտիրոսուպոլիս (Նփրկերտ), Լիկանգոս, Կուկուսոս, Կուլոնիա և այլն: Սկիլիցեսուր պարզապես չի թվարկում դրանք, այլ տալիս է այնպիսի մանրամասնություններ, որոնք չկան անգամ հայկական աղբյուրներում: Միայն Սկիլիցեսից ենք իմանում, որ Վասպուրականը կոչվել է նաև Վերին Մարաստան, որ Ծամնդավը բազմամարդ ու արտակարգ հարուստ քաղաք էր: Ծիծեռնակաբերդի առաջին հիշատակությունը հենց Սկիլիցեսի մոտ է հանդիպում: Հայկական աղբյուրներում այն առաջին անգամ հիշվում է ուշ միջնադարում: Միայն Սկիլիցեսից ենք իմանում, որ IX դ. վերջում և X դ. սկզբներում՝ արաբների ձեռքից խլված հողերի վրա Բյուզանդիան ստեղծում է բանակաթեմեր, որոնք «Հայկական» են կոչվել ('Αρμενιακά θέματα) իրենց ղուտ հայ բնակչության պատճառով: Սկիլիցեսը մանրամասն խոսում է նաև Հայաստանի սահմաններում գտնվող արաբական ամիրայությունների մասին (Բերկրի, Խլաթի, Մանազկերտի), և նրա տվյալները միշտ չէ որ համընկնում են հայկական աղբյուրների հազորդածներին: Սկիլիցեսը չի մոռանում խոսել նաև իր հիշատակած շրջանների բնակչության դավանանքի մասին անգամ: Որպես կանոն այն հայադավան էր, քանզի, ինչպես Շարունակողն է ասում, «Իբերիայում (իմա՝ Տայք և Շիրակ)⁴¹, Միջագետքում՝ մինչև Լիկանգոս և Մելիտենե և նրանց շուրջ ընկած նահանգներում հերետիկոս (իմա՝ միաբնակ) հայեր են բնակվում»:

Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի երկերն անգնահատելի արժեք ունեն նաև սելջուկ թուրքերի Փոքրասիական թերակղզուն, այդ թվում և Հայաստանին տիրելու պատմությունն ուսումնասիրելու համար: Ծիշտ է, Հայաստանի վերաբերյալ Արիստակես Լաստիվերցու և Մատթեոս Ուռհայեցու տվյալները հանգամանալից են ու ծավալուն, բայց բյուզանդական հեղինակի հիշյալ գործում եղած առատ նյութը հնարավորություն է տալիս առավել խորությամբ հետազոտելու այդ կարևոր հարցը:

⁴¹ Որ Իբերիայի տակ նա ենթադրում է Հայաստանը, պարզվում է հետևյալից: Խոսելով Ծիծեռնակաբերդի մասին, նա ցույց է տալիս, որ այն գտնվում է Դվինի մոտ՝ Իբերիայում:

Սկիզբիցսի և նրա Շարունակողի ժամանակագրությունը բովանդակող ձեռագրերի մանրամասն մատենագիտությունը տվել են Դ. Մորավ-չիկը և Մ. Ե. Կոլոննան։ Ավելի հանգամանորեն նրանց վրա կանգ առան քննական բնագրի հրատարակիչներ Յ. Թուրներ և Ե. Յոլակիսը։ Հստ Թուրների Սկիզբիցսի երկը բովանդակող ձեռագրերը բաժանվում են երեք խմբի.

- I. Vindobonensis Hist. gr. 35 (արտագրված 1118—1143 միջև)։
Bibliothèque Nationale, fonds Coislin 136 (XII դ.).
Scorialensis T III 9 (166), (XIV դ.).
- II. Achridensis 79 (XII դ. այժմ կորած)։
Vaticanus Graecus 161 (սրանից է կատարված Գաբրիուսի լատի-
ներեն թարգմանությունը)։
Ambrosianus C 279 (XIV դ.).
- III. Matritensis II (XIII—XIV դդ. քաղմաթիվ մանրանկարներով։ Ման-
րանկարները հրատարակվել են. „Skylitzes Matritensis, vol. I. Re-
producciones y miniaturas por Sebastian Cirac Estopañan, Bar-
celona—Madrid, 1965).
Neapolitanus III. B.24 (XIV դ.).
Vindobonensis Hist. gr. 74 (XIV դ. առաջին կես։ Միջանկյալ
Դեոլցու ընդմիջարկություններով)։
Գեորգիոս Կեդրենոսի բնագիրը։

Ե. Յոլակիսի համաձայն Սկիզբիցսի Շարունակությունը բովանդակող ձեռագրերը հետևյալներն են.

- I. Vindobonensis Hist. gr. 35։
- II. Vindobonensis Hist. gr. 74։
- III. Marcian. gr. VII, 12 (XC, 5), 1283 թ.
- IV. Vaticanus Graecus 161։
- V. Ambrosianus gr. 912 (C 279 inf.)։

Բացի վերոհիշյալներից, պահպանվել են և XVI—XVIII դդ. այլ ձեռագրեր Շարունակությունն ամբողջությամբ կամ հատվածաբար բո-
վանդակող, որոնք, սակայն, արտագրված են նշված ձեռագրերից և
աղբյուրագիտական արժեք չեն ներկայացնում։

* * *

Ստորև տալիս ենք X դ. կեսից մինչև XI դ. 70-ական թթ. ընկած
ժամանակաշրջանի հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմու-
թյունը։ Դա ոչ Հայաստանի և ոչ Բյուզանդիայի պատմություն է, այդ

բանը շատ հանգամանորեն կատարված է բազմաթիվ մենագրություններում և կոլեկտիվ աշխատություններում: Մեր տվածը այդ շրջանի հայ-բյուզանդական հարաբերությունների գեռևս չգրված պատմության մի ակնարկ է լուր⁴²: Մենք ամենևին չենք կարծում, որ այս շարագրանքը կատարյալ է և ամբողջական: Մի շարք հարցեր այստեղ ամենևին քննության չեն ենթարկված և դեռ սպասում են իրենց հետազոտողին (հայ-բյուզանդական գրական կապերը), այլ հարցեր ուսումնասիրված են ոչ այն խորությամբ, ինչ հնարավոր էր անել, նկատի ունենալով աղբյուրների արդի վիճակը (հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները):

* * *

«Եթե պատահի սեփական երկրում բերդեր ունենալ կամ գյուղեր, դրանց տոպարիսը լինես կամ էքսուսիաստեսը, քեզ շմուրեցնեն գանձերը կամ պաշտոնները⁴³, կայսրերի մեծ խոստումները և հանկարծ երկիրդ տաս կայսեր, փոխարենն ստանալու համար դրամ ու կալվածներ՝ թեկուզ [տվածիդ] քառապատիկը: Պահպանիր քո երկիրը թեկուզև փոքրիկ ու չնչին, քանզի նախընտրելի է քեզ [կայսեր] ինքնիշխան բարեկամը լինել, քան ստրուկն ու հպատակը: Դու կայսեր և բոլորի մոտ այնքան ժամանակ հարգանք, պատիվ, գովք ու փառք կվայելես, քանի դու, երեսաները քո ու նրանց [երեսաները] երկրիդ տերն եք: Եթե ղրկվես քո երկրից, տապալվես իշխանությունիցդ, ճիշտ է, սկզբնական շրջանում պիտի վայելես կայսեր սերը, բայց քիչ անց նա քեզ պիտի արհամարհի, նա քեզ բանի տեղ չի դնելու և [այն ժամանակ] պիտի համոզվես, որ ստրուկ ես և ոչ բարեկամ: Այն ժամանակ քո ստորադրյալն անգամ քեզ համար պիտի սարսափելի դառնա. եթե նրան նեղացնես, կգնա կայսեր մոտ և քեզ կամբաստանի, որ [իբր] նրա դեմ

42 Առանձին հարցերի նվիրված հոդվածներ կան: Հիշատակելի են Ն. Ադոնցի մի շարք հոդվածները, որոնք մեկ հատորով լույս տեսան Լիսաբոնում (N. Adontz, Etudes Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965): Հիշենք նաև հետևյալները. Վ. Կ. Իսկանյան, Հայ-բյուզանդական քաղաքական հարաբերությունների պատմությունից (X—XI դդ.): Երևանի Պ. Արուստյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատությունների ժողովածու № 6, Երևան, 1957: K. N. Yuzbashian, L'administration byzantine en Arménie aux Xe—XIe siècles, Revue des Etudes Arméniennes, t. X, 1973—1974, p. 139—183.

43 Հմմտ. Մատթ. Ոսմ. էջ 84. «Յովհաննէս (Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունի թագավորը—Հ. Բ.) ի կենդանութեան իւրում գիր էր տուեալ Հոռոմոց՝ եթէ զկնի մահուան իմոյ Անի Հոռոմոց լինի, և այնու առնոյր տուրս և իշխանութիւնս ի Հոռոմոց զամս հնգետասան»:

դավ ես նյութում, որ ուզում ես փախուստի դիմել և զնալ քո առաջվա երկիրը, երբ նման բան մտքովդ անդամ չէր անցել: Դրա վրա քո նկատմամբ ահեզ դատաստան պիտի տեսնեն, դատապարտեն որպես նենդ ու չարադավ ստրկի: Դու ճշմարտությունը սլիտի ասես, բայց քեզ չպիտի հավատան, քո վաղեմի ստորադրյալ ստրկի սուտը ճշմարտություն համարվի, նա կայսեր պատիվներին՝ կարծանանա, իսկ դու պիտի պապանձվես, ոչինչ չկարողանաս պատասխանել: Կայսեր կողմից քո կուրացման մասին վճիռ պիտի արձակվի, դուցե և նա կասի. «Իմ թագավորությունը խղճում է քեզ» և զրկելով քեզ ունեցվածքիցդ, պիտի աքսոր ուղարկի կամ բանտ նետի: Եվ այն ժամանակ միայն պիտի հիշես ալդ փոքրիկ երկրիդ և իշխանությանդ մասին, այն մասին, թե ինչպես ազատ լինելով, հոժարակամ ստրուկ դարձար, ինչպես դու, արդար դատաստան տեսնողդ ու պատժողդ, այժմ անիրավ կերպով դատապարտվում ես ու պատժվում: Բացառված չէ, որ կայսրն իմանա, որ քո դեմ ներկայացված մեղադրանքները անհիմն են, սակայն քեզ շնորհածը ետ առնելու և իր խոստացածը [չկատարելու] համար անտես կանի արդարությունը, այդ պատճառով քեզ համար շատ ավելի լավ է մնաս սեփական երկրում»⁴⁴:

Մենք դիտմամբ մեջ բերեցինք XI դարի երկրորդ կեսի բյուզանդական նշանավոր հայազգի գործիչ Կեկավմենոսի աշխատությունից այս րեղարձակ քաղվածքը, քանզի նա ամենից խոսուն կերպով է ցույց տալիս X—XI դդ. հայ-բյուզանդական հարաբերությունների ճշմարիտ պատկերը: Նա այդ հարաբերությունները դիտում է երկուսի տեսանկյունից էլ, և՛ Բյուզանդիայի, և՛ Հայաստանի, ցույց տալիս, թե ինչին է ձգտում առաջինը, և ինչ պետք է անի երկրորդը: Ճիշտ է, Կեկավմենոսը այս դեպքում ամենևին էլ Հայաստանի անունը չի տալիս, Բյուզանդիայի զոհն այստեղ անանուն է, բայց անկասկած է թվում, որ նա նրկատի ունի Բյուզանդական կայսրության կողմից նաև հայկական հողերի նվաճումը⁴⁵: Կեկավմենոսն ականատես է եղել Վասպուրականի, Շիրակի, Վանանդի նվաճմանը կայսրության կողմից, իր հորից կամ Մեծ

⁴⁴ Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Лутавина, М., 1972, стр. 298—300.

⁴⁵ Նրա օգտագործած տեքստերից կարելի է հանգիստ նման եզրակացության: Կեկավմենոսը իր խորհուրդն ուղղում է «տոպարիին» ու «էքսուսիաստեսին»: Սկիզբնաբ Շիրակի Բագրատունի թագավոր Գագիկ II-ին կոչում է Անիի տոպարիս (τοῦ Ἀνίου το-πάρχη), իսկ Գագիկ I-ի որդի Աշոտին, հովհաննես—Սմբատի եղբոր՝ Մեծ Հայքի էքսուսիարիս (ἐξουσιάρχης):

Հայքում տոպարիս եղած իր պապից⁴⁶ լսել Տարոնի, Տայքի և հայկական այլ նահանգների նվաճման մասին, ականատես է եղել այդ շրջաններում բյուզանդական վարչության կամայականություններին, բռնություններին ու ծանր հարկապահանջության⁴⁷, ինչպես և Բյուզանդիա գաղթած կամ բռնագաղթեցված հայության ու նրա մեծամեծների ողբալի վիճակին՝ օտարության մեջ:

Բյուզանդական կայսրությունը VIII դ. «մոռացել» էր Հայաստանը, նրա համար ավելի առաջնահերթ հոգսեր կային, պաշտպանել իր հողերը արաբներից և այլ թշնամիներից: Բայց IX դ. կեսերից խալիֆայության թուլացումը հնարավորություն տվեց կայսրության իր արտաքին քաղաքականության մեջ նոր էջ բացել, վերանվաճել այն, ինչ ձեռք էր բերել դեռևս Մավրիկիոս կայսեր օրոք: Եվ նա մեկ հարյուրամյակի ընթացքում կարողացավ իրականացնել իր նպատակը՝ նվաճել գրեթե ողջ Հայաստանը:

1. Տարոնի նվաճումը: Բյուզանդիայի ձեռքն ընկած առաջին զոհը Տարոնի հայկական իշխանությունն էր: Նրա վերջին իշխան Գրիգորը, գտնվելով երկու աշխարհակալ տերությունների՝ արաբական խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության միջև, ստիպված էր խուսանավել, երկուսից ավելի վտանգավոր համարելով հենց Բյուզանդիան: «Հենց սկզբից նա, — գրում է Կոստանդին Միրանաժինը, — երկու լարի վրա էր խաղում, խոսքով ձեացնում էր, թե գնահատում է կայսեր բարեկամությունը, բայց իրականում աշխատում էր հաճոյանալ սարակինոսների առաջնորդին: ...Նա ձեացնում էր, թե հռոմայեցիների կողմից է, բայց իրականում նախապատվություն էր տալիս սարակինոսներին և գործում նրանց օգտին»⁴⁸:

Տարոնի իշխանի համար պակաս դժվարություններ չէին ներկայացնում նաև ներքին հակասությունները, որոնք պայմանավորված էին իշխան Գրիգորի և վերջինիս եղբայր Ապոգանեմի շահերի բախմամբ, հակասություններ, որոնք Բյուզանդական կայսրությունն էր սրում և աշխատում օգտագործել հեռու գնացող իր նպատակների համար: Կայսրության առաջին մտահոգությունն էր իշխան Գրիգորին ստիպել արաբական խալիֆայությունից կապերը խզելու: Երկար դիմադրությունից հետո իշխան Գրիգորն ընդառաջ գնաց դրան: Կայսրությունը նրան շնորհեց մագիստրոսի՝ օտարերկրացուն պարգևավոլ ամենաբարձր պատվաստի-

⁴⁶ «Советы и рассказы», стр. 168—170.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 152—154:

⁴⁸ Լուստանդին Միրանաժին, էջ 4—5:

ճանը, և այդ աստիճանը կրողին հասնող տաս լիտր ոսկի ու տաս լիտր արծաթ հոռզը: Նրան հայտարարեցին Տարոնի ղորավար (στρατηγός): Դա արդեն ապացույց է այն բանի, որ Տարոնի իշխանությունն արդեն վասալական կախվածության մեջ է ընկել կայսրությունից:

Բյուզանդական կայսրությունը Տարոնի վրա իր ազդեցությունը տարածելու համար օգտագործում էր Բյուզանդիայում ծառայող հայ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Նրանցից էին օքսենոս ղրոմոսի խարտուլար ներքինի Սինուտեսը (Սյունեցին), հայ թարգման Թեոդորոսը, պրոտոսպաթար Կոստանդինը, թարգման Կրինիտեսը և ուրիշներ: Փոքր դեր չէին խաղում նաև խնամիական կապերը: Տարոնի իշխան Գրիգորի ավագ որդի Բագարատին ևս VI կայսրը կնության տվեց մագիստրոս Թեոփիլակտոսի քրոջը, Գրիգորի եղբայր Ապոգանեմին՝ պրոտոսպաթար Կոստանդինի դստեր:

Բյուզանդիայի համար քիչ էր Տարոնը վասալական կախման մեջ գցելը: Նրա վերջնական նպատակը Տարոնի զավթումն էր և այն՝ արաբների դեմ մղվող պատերազմի հենարան դարձնելը: Դրա հետ միասին կայսրությունը հենարան կունենար ծավալվելու նաև դեպի կենտ. Հայաստան, որ երկդարյա ստրկությունից հետո հազիվ էր ոտքի կանգնել, ստեղծելով սեփական թագավորություններ և իշխանություններ:

X դարի կեսերին Բյուզանդիային հաջողվեց իր ազդեցությունը տարածել Տարոնի վրա, ինչպես ասվեց, օգտագործելով Տարոնի ներսում ծագած երկպառակությունները: Մագիստրոս Գրիգորի որդիներ Բագարատն ու Աշոտը միացած աշխատում էին տիրանալ իրենց հորեղբայր Ապոգանեմի որդու՝ Թոռնիկի տիրույթներին: Ի վերջո Թոռնիկն ստիպված իր տիրույթները կտակեց Բյուզանդիային: Թեև Բագարատի և Աշոտի պահանջով կայսրությունն այն ժամանակ ստիպված հրաժարվեց Ապոգանեմի տիրույթներից, այնուամենայնիվ Տարոնը բաժանվել էր երկու մասի՝ Գրիգորի որդիներ Բագարատի և Աշոտի, և Գրիգորի եղբայր Ապոգանեմի որդիների միջև: Այս հանդամանքը թուլացրեց Տարոնի իշխանության դիմադրողականությունը և Տարոնի զավթումը արդեն օրակարգի հարց էր: Իշխան Աշոտը Տարոնը «կտակեց» կայսրության և նրա մահից հետո (696) Բյուզանդիան տիրացավ իր «ժառանգության»⁴⁹: Խորամուկ լինելով դրան հաջորդող մի ամբողջ հարյուրամյակի հայ-

⁴⁹ Պետք է ասել, որ Տարոնը միացվելով կայսրության, ամբողջությամբ չմտավ նրա կազմի մեջ: Դեռևս անկախ մնացին որոշ բերդեր, որոնք հպատակություն էին հայտնում հայոց Բագրատունի թագավորին: Նրանցից էր Այծյաջ բերդը, որը գրավելու Չմշկիկի խորձր ապարդյուն անցավ: Տե՛ս Մատթ. Ուոն., էջ 18:

Բյուզանդական քաղաքական պատմության ամենախորը ծալքերի մեջ, ուշադրություն դարձնելով Տարոնի իշխան Աշոտի մահվան հաջորդած Բյուզանդիայի համար շատ ձեռնտու և կարծես պատվերով ու ժամանակին տեղի ունեցած հայոց աշխարհի վեհապետների «մահվան» (Դավիթ կուրապաղատի, Աշոտ և Հովհաննես Բագրատունիների և այլն), ապա և ուշադիր կարդալով Հովհաննես Սկիլիցեսի պատմական երկը, որի մեջ շատ շատ են Բյուզանդիայում բարձրաստիճան գործիչների, մինչև անգամ կայսրերի ու պատրիարքների անաղմուկ, ժամանակին ու «ինքնաբերաբար» մահանալու դեպքերի մասին հիշատակությունները, կարելի է համոզվել, որ կայսրության մեջ քաղաքական տեղորոշ պետական քաղաքականության մակարդակին էր բարձրացված։ Այդ առումով՝ «վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ։ Եւ Տարօնոյ Հոռոմք տիրեցին» Ասողիկի խոսքերը շատ են հիշեցնում երեք տասնամյակ հետո Տալեռում կատարված դեպքերը. վախճանվեց Դավիթ կուրապաղատը և Տալեռի հոռոմները տիրեցին։ Հայտնի է, որ Դավիթ կուրապաղատին նահատակեցին։ Նույնը չկատարվե՞ց արդյոք Տարոնի իշխան Աշոտի հետ...

Իշխան Աշոտի «կտակը» և «մահը» առաջինն էին։ Դրանց հաջորդելու էին և այլ «կտակներ» ու «մահեր», որոնց հետևանքով վերջ էր տրվելու հայոց ինքնուրույն պետականությանը։

2. Տայֆի նվաճումը։ Տարոնի նվաճումը ոգևորեց կայսրության։ Ընդամենը հինգ տարի էր անցել, երբ Նիկեիոս II Փոկասի հաջորդ Հովհաննես Չմշկիկը փորձեց նորանոր հայկական հողերի տիրանալ։ Օգտորվելով դեպի Ասորիք և Լիբանան՝ արաբների դեմ կատարած իր արշավանքից, նա այդ ընթացքում ուզեց ոտք դնել Հայաստան։ Այդ առթիվ հայոց թագավոր Աշոտ III-ն իր շուրջ հավաքելով ողջ հայության զինյալ ուժերը, շուրջ ութսուն հազար հոգի, բանակեց Հարք գավառում՝ պատրաստ ընդդիմակայելու բյուզանդական զորքերին։ Չմշկիկի փորձը անհաջողության մատնվեց⁵⁰։

Հայոց հողերին զենքի ուժով տիրանալու փորձ կատարեց նաև Չմշկիկի հաջորդ Վասիլ II-ը։ Նրա օրոք 993 թ. «ելանէր մեծ տուկն Հոռոմոց և գայր բազում զօրօք ի վերայ աշխարհին Հայոց»⁵¹։ Դարձյալ

50 Այդ մասին աղոտ գրում է Մատթեոս Ուհայեցին (էջ 17—18), բայց հստակ՝ Սմբատ Սպարապետը. «Չմշկիկ շարժեցաւ ի բարկութիւն, և ժողովեաց զամենայն զօրսն Յունաց և էառ օգնական ի ֆրանկոնոյն. և կամեցաւ նախ յառաջ Հայոց տիրել...» (Սմբատ Սպարապետ, էջ 9)։

51 Մատթ. Ուհ., էջ 41։

ողջ հայությունը մի մարդու պես ոտքի կանգնեց և պարտության մատնեց հռոմոց զորքերին⁵²։

Բյուզանդիայի համար պարզ դարձավ, որ քանի հայկական թագավորությունները և իշխանությունները հանդես են դալիս միասնական, իրեն դժվար կլինի զենքի ուժով հաջողության հասնել։ Ստրատեգիան թողնելով նույնը, նա պետք է փոխեր իր տակտիկան, ջանքեր թափեր հայերի միասնականությունը խախտելու, դորժ ունենալու հայկական պետական միավորումների հետ առանձին-առանձին։ Այսինքն զենքը ժամանակավորապես փոխարինել դիվանագիտությամբ։

Ամռապնդվելով Տարոնում, Բյուզանդիան իր ուշադրությունը բեռնեց Տայքի կուրապաղատության վրա։ Առաջ քաշելով այն պատրվակը, որ Դավիթ կուրապաղատը օղնություն էր ցուցաբերել Վասիլ II-ի դեմ ապստամբած Վարդաս Փոկասին (ամենայն հավանականությամբ պարզ պատկերացնելով բյուզանդական առկա վտանդն իր իշխանության համար), ապստամբության ճնշումից հետո կայսրը ստիպեց Դավթին իր իշխանությունը Բյուզանդիային կտակել։

Տայքում Վասիլ II-ն ստեղծել էր բավական ընդարձակ լրտեսական ցանց, կարողացել էր կաշառել և իր հլու հնազանդ կամակատարները դարձնել Տայքի ավադանու մի մասին և նրա օգնությամբ իրագործել իր նպատակները։ Դավթին իր իշխանությունը կտակել էր կայսրության, բայց մեռնելու նպատակ չուներ։ Բյուզանդիայի կամակատար Տայոց ավագանին, նրա «ազատագունդը», ինչպես գրում է Արիստակես Լաստիվերցին, «ձանձրացեալ կէնօք նորա», ասել է անհամբեր սպասելով Դավթի ուշացող մահվան, ամեն ինչ արեցին այն արագացնելու։ Այդ բանը շատ լավ գիտակցում էր Դավիթ կուրապաղատը և հնարավոր թունավորումից խուսափելու համար հակաթույն օգտագործում։ Դավիթ կուրապաղատին Վերին Երուսաղեմ ուղարկելու գործն իրենց վրա վերցրին վրաց աշխարհի արքեպիսկոպոս Իլարիոնը և Դավթի «չար իշխանները»։ Արքեպիսկոպոսը 1000 թ. ավագ շաբաթվա հինգշաբթի օրը «ի կենդանարար մարմնին և յարիւնն Քրիստոսի դեղ մահու խառնեաց», այսինքն հաղորդության հացի ու գինու մեջ թույն խառնեց։ Մահափորձը հաջողություն չունեցավ, քանզի «գիտացեալ աստուածասէր իշխանին Դաւթի, ...առեալ դեղ բժշկութեան շիջուցանէր զցաւսն ի մարմնոյ իւրոյ»⁵³։ Մնում էր այլ քայլի դիմել։ Եվ Իլարիոնը երեք օր անց, Զատիկի օրը, երբ Դավթը «խաղաղիկ ի քուն կայր... առեալ նորա զբարձն ի սնարիցն

⁵² Նույն տեղում։

⁵³ Նույն տեղում, էջ 38։

դիէր ի վերայ բերանոյն Դաւթին և անկեալ սաստկապէս ուժգին ի վերայ նորա և շարշարանօք խեղդէր զաստուածասէր կուրապաղատն զԴաւիթ»⁵⁴։

Դաւիթ կուրապաղատի հանդեպ Վասիլ II-ի գործած քաղաքական տեռորի մասին պարզ վկայում է Արիստակես Լաստիվերցին, ցույց տալով, որ նրան սպանող Տայոց ազատագունդը ակնկալություններ ուներ կայսրից, վերջինս նրանց ինչ-որ խոստումներ էր տվել. «վասն առաջիկայ խոստմանցն՝ որ ի թագաւորէն ակն ունէին»⁵⁵։ Կայսրն իր խոստումը կատարեց, բայց և ոճրագործության հետքերը թաքցնելու ու Տայքի բնակչությանը հանգստացնելու համար մահապատժի ենթարկեց արքեպիսկոպոս Իլարիոնին։

Վասիլը տիրացավ ոչ միայն Տայքին, այլև Տայքի կուրապաղատ Դաւթի ողջ իշխանության, որի մեջ մտնում էին ալլ գավառներ ևս։ Լաստիվերցին գրում է, որ կայսրը «տիրէ բազում գաւառաց և բերդից և քաղաքաց»⁵⁶։ Նրանցից նա հանվանե հիշատակում է Հարքը, Մանաղկերտը, ասել է՝ Ապահունիքը, Բագրևանգը և Եկեղյաց գավառը⁵⁷։

Ինչպե՞ս է նկարագրված Տալքի նվաճումը Սկիլիցեսի մոտ։ Ինչպես և պետք էր սալասել, Սկիլիցեսը ոչինչ «չգիտե» գուցե և իսկապես չգիտե Տալքը նվաճելու գործում Վասիլ II-ի գործադրած միջոցները։ Նրա ասելով, կայսրը զբաղված էր Սամուիլի դեմ պատերազմով։ Թեսաղոնիկեից գալով Կոստանդնուպոլիս, նա այնտեղից շտապում է Իբերիա, քանզի արդեն մեռել էր Դաւիթ կուրապաղատը, իր տիրույթների ժառանգ նշանակելով կայսեր։ Գալով Իբերիա, Վասիլը տիրանում է «իր» ժառանգության, վրաց թագավոր Գիորգիի հետ հաշտություն կնքում և այնտեղից գնում Փյունիկե, իր հետ տանելով Տայքի մեծամեծներից Բալուրյանին, Թեղատին և Փերսին։

3. Վասիլուրականի նվաճումը։ Տայքի նվաճումից հետո Բյուզանդիան շարունակեց իր զավթողական քաղաքականությունը։ Թեև նրան ամենից առաջ հետաքրքրում էր Շիրակի թագավորությունը, Բյուզան-

⁵⁴ Նույն տեղում։ Արիստ. Լաստ. էջ 23։ Քաղաքական տեռորի այս ոճին մենք հանդիպում ենք մի քանի տասնամյակ հետո, երբ Բյուզանդիան նույն ձևով տեռորի ենթարկեց, նույնպես հոգևորականի ձեռքով, հայոց իշխան Եպիստին։ Նրա խոստովանահայրը «յաւուր միում մտեալ առ Պիստն և տեսեալ զնա, զի ննջեալ կայր քաղցրիկ ի մահիճս իւր, յարձակեցաւ զազանարար ի վերայ նորա և առեալ զբարձն դնէր ի վերայ բերանոյ նորա՝ և ուժգին անկեալ ի վերայ նորա և շարաշար սպանանէր զայր հօր և քաջ՝ շարագործ և պիղծ կրօնաւորն Հոռոմոց» (Մատթ. Ուռն., էջ 214)։

⁵⁵ Արիստ. Լաստ., էջ 23։

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 24։

⁵⁷ Նույն տեղում։

դական աղբյուրների Մեծ Հայքը (Μεγάλη Ἀρμενία), բայց նա Տայքից անմիջապես հետո չէր կարող իր ուշադրությունը բեռել Շիրակի վրա: Այն բավական հզոր էր, բացի այդ, նրան օգնության կարող էր հասնել Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը: Մնում էր նախ և առաջ չեզոքացնել Վասպուրականը: Դրանով ոչ միայն Շիրակը կմնար առանց օգնականի, այլ հյուսիսից և հարավից՝ Տայքից և Վասպուրականից կառնվեր արքանի մեջ:

XI դարի սկզբներին դրությունն առաջին հայացքից բարենպաստ էր Բյուզանդիայի համար: Ասպարեզ էր եկել այնպիսի մի ուժ՝ օղուզները, որոնց վտանգը թեև կայսրության համար գեռևս շոշափելի չէր, բայց շոշափելի էր Վասպուրականի համար: Հենց դրանից էլ ուզեց օգտվել Բյուզանդական կայսրությունը: Մատթեոս Ուռհայեցին, խոսելով հայոց 465 թ. (1016) ղեպքերի մասին, գրում է. «զարթեալ աստուածասաստ բարկութիւնն ի վերայ ամենայն քրիստոսական ժողովրդեանն և երկրպագողաց սուրբ խաչին, զի ղարթեալ վիշապն մահաշունչ հանդերձ մահաբեր հրով, եհար զհաւատացեալս Սրբոյ Երրորդութեանն: Յայսմ ի թուականիս սասանեցաւ հիմունք առաքելականացն և մարգարէականացն, վասն զի օձք թեւավորք հասին և կամին ցոլանալ ընդ ամենայն աշխարհս հաւատացելոցս Քրիստոսի. այս է առաջին ելն արեանարբու գաղանացն: Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ ոտրաժողով լինէին խուժադուժ ազգն անօրինացն, որք անուանեալ կոչին Թուրք, և հասեալ մտանէին յաշխարհն Հայոց ի Վասպուրական գաւառին և անողորմ ի բերան սրոյ կոտորէին զհաւատացեալքս Քրիստոսի»⁵⁸:

Թուրքերի դեմ դուրս եկավ Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմի որդի Դավիթը, բայց ի վիճակի չեղավ կանգնեցնել նրանց հրոսակներին: Նթե հավատանք Մատթեոս Ուռհայեցուն և այլ պատմիչների, թուրքերի հենց այս արշավանքի առթիվ Սենեքերիմը «խորհեցաւ տալ զաշխարհ հայրենեաց իւրոց յարքայն Յունաց Վասիլ և առնուլ զՍեբաստիա և գրէր վաղվաղակի առ թագաւորն. զոր իբրև լուաւ թագաւորն Վասիլ՝ ուրախ եղև և ետ նմա զՍեբաստիա. և տայր Սենեքերիմ զաշխարհն Վասպուրականի...»⁵⁹:

Բայց աղբյուրների արժանահավատ տվյալներով տարածքների փոխանակությունը կատարվեց 1021-ին⁶⁰ և ոչ 1016-ին: Նույն Ուռհայեցու

⁵⁸ Մատթ. Ուռհ., էջ 46—47:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 48—49:

⁶⁰ Մանրամասն տե՛ս Վ. Վաղանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908—1021 թթ., Երևան, էջ 210 և հտ.

տվյալներով 1016 թ. Կոստանդնուպոլիս է գնում Սենեքերիմի պատվիրակությունը, այն գլխավորում է վերջինիս որդի Դավիթը: Եթե Սենեքերիմի արդեն տվել էր Վասպուրականը, համաձայնվել էր փոխանակության, բյուզանդական կայսրն էլ ինչու էր Բյուզանդիա հրավիրում Սենեքերիմի որդուն: «Եւ առաքեաց թագաւորն Վասիլ առ Սենեքերիմ առաքել առ նա զԴաւիթ թագաւորական ճոխութեամբ...»⁶¹: Դավիթը, ապառաջ բազում որդիների, եպիսկոպոս տեր Եղիշեի հետ, գանձերով բռնավորված 300 ջորիներով, 1000 արաբական ձիերով գնաց Կոստանդնուպոլիս: Սա վկայում է, որ Կոստանդնուպոլիս գնաց արքայազնը, երկրի տերը, և ոչ հայրենիքը օտարի ձեռքը հանձնելու մտադրություն ունեցող մեկը: Հարցը պարզվում է, եթե նկատի առնենք Հովհաննես Սկիլիցեսի տվյալները: Խոսելով բյուզանդա-բուլղարական պատերազմի վերջին դրվագներից մեկի մասին, նա ցույց է տալիս, որ Վասիլ II-ը, գրավելով Մակեդոնիայի Մոզլենա բերդը, զենք կրելու ընդունակ բոլոր ռազմագերի բուլղարներին ուղարկեց Վասպուրական⁶² (τοὺς μὲν ὅπῃα δυνάμενοι χινεῖν εἰς Ἀσπραχανίαν ἐκπέμπει ὁ βασιλεὺς): Բուլղար պատմաբան Զլատարսկու հաշիվներով Մոզլենայի համար պատերազմն սկսվեց 1015 թ. ապրիլին⁶³: Պարզ է, նրանք հենց 1015 թ. չէին կարող Վասպուրական հասած լինել, դեռ ավելին, հենց 1015 թ. ուղարկված: Ի՞նչ էր այդ ընթացքում տեղի ունեցել: Վասպուրականը 1015—1016 թթ. դեռևս սուվերեն պետություն էր, Վասիլը Վասպուրականի հետ ոչ մի պատերազմ չուներ, էլ ի՞նչու էր բյուզանդական զորք ուղարկում Վասպուրական: Պարզ է, մեկը պիտի խնդրեր, որպեսզի Վասիլը Վասպուրական զորք ուղարկեր: Դարձյալ հարց է ծագում: Ինչու 1016-ին Դավիթը, այն էլ «թագաւորական ճոխութեամբ», բազում թանկագին նվերներով գնաց Կոստանդնուպոլիս: Եթե նա արդեն տվել էր Վասպուրականը կամ այն տալու նպատակով էր գնում, էլ ինչու էր այդ նվերներով գնում բյուզանդական պետության մայրաքաղաքը, ինչու նրան քաղաքի բնակչությունն ընդունեց մեծ հանդիսավորությամբ. «Փառաւորութեամբ եմուտ Դաւիթ ի Կոստանդնուպօլիս՝ և դղրդեցաւ քաղաքն և ելին ամենեքեան ընդ առաջ նորա և զարդարեցին զփողոցս և զապարանս և գանձս բազումս ցանէին ի վերայ նորայ»⁶⁴: Այդպես կգնա: ր սուվերեն վեհապետը, այդպես կընդունեին սուվերեն վեհապե-

61 Մատթ. Ուռհ. էջ 49:

62 Տե՛ս ստորև, էջ 84:

63 Златарски, История, том I, часть 2, стр. 707.

64 Մատթ. Ուռհ., էջ 49:

տին, հետևաբար 1016 թ. Դավիթը Կոստանդնուպոլիս գնաց ոչ թե հայրենիքը զոհաբերելու համար, այլ այն փրկելու: Միանգամայն անհավանական է, որ թուրքերի առաջին իսկ լուրջ վտանգի առաջ Սենեքերիմը որոշեր հրաժարվել իր հայրենիքից: Ավելի տրամաբանական է ենթագրել, որ նա նախ և առաջ պիտի փորձեր վտանգի առաջն առնել ժամանակի քրիստոնեական հզորագույն տերության զինական օգնությամբ: Ահա այդ օգնությունը խնդրելու էր գնում Դավիթը Կոստանդնուպոլիս: Եվ նա ստացավ այն՝ հանձինս Մոզլենայում գերեվարված բուլղար ռազմադերիներին:

Բյուզանդիան, իր ղորքերը վասպուրական ուղարկելով ամենեին էլ նպատակ չունեի պաշտպանելու Արծրունյաց թագավորությունն արտաքին թշնամուց: Նա իր հաշիվներն ուներ: Արիստակես Լաստիվերցին ցույց է տալիս, որ Վասիլ II-ը, գրավելով Բուլղարիան (1018), բուլղարական զորքերը «խաբանօք ի մի վայր ժողովէ, որպէս թէ պարգևս տալ նոցա, և գրով զհամար նոցա կալեալ՝ առաքէ զնոսա յարեւելս անդառնալի եկիւք. որք եկեալ զաշխարհս յաւեր դարձուցին»⁶⁵: Կասկած չի կարող լինել, որ Լաստիվերցու հիշատակած բուլղարական զորքը նույնանում է Հովհաննես Սկիլիցեսի բուլղարական այն զորքի հետ, որ Վասիլ II-ը ուղարկեց վասպուրական: Հենց նրանք «ղաշխարհս յաւեր դարձուցին», մեր համոզմամբ վասպուրականը տակնուվրա արեցին և հող նախապատրաստեցին այն «փոխանակության», որ տեղի ունեցավ 1021 թ.: Բյուզանդիան Արծրունյաց թագավորությունը ներսից պայթեցրեց և ոչ դրսից՝ ճնշում գործադրելով, ինչպես կարծում են:

Ինչպես տեսնում ենք, Հովհաննես Սկիլիցեսի և հայկական աղբյուրների տվյալների դուգորդությունը միայն պարզ է դարձնում հայոց պատմության մի շատ կարևոր հարց, վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության վերջին տարիների պատմության հետ կապված:

Նման իրավիճակ ստեղծվել էր Հայաստանում մոտ մեկ հարյուրամյակ որանից առաջ, այն ժամանակ, երբ Հայաստան ոտք էր դրել Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆը և Բաղրատունիների համար դժվար էր նրա դեմ մարտնչել: Աշոտ II Երկաթը ստիպված եղավ 913 թ. գնալ Կոստանդնուպոլիս զինական ուժ խնդրելու: Այդ օգնությունը նրան տրվեց. «Իսկ կայսր Կոստանդին (Միքանածինը—Հ. Բ.)... սիրալիր սրտիւ հաւանեալ խնդրոյն Աշոտոյ, ...բազում զօրավարս և զօրս Հոռվմայեցիս ի ձեռս նորա դումարեալ յուղարկէ յիրական աշխարհս»⁶⁶:

⁶⁵ Արիստ. Լաստ., էջ 24—25:

⁶⁶ Հովն. Դրասխ., էջ 292—293:

Բայց բյուզանդական զորքերն սկսեցին տակնուվրա անել Հայաստանի մի շարք շրջաններ, նրանք նվաճեցին Հայաստանի արևմտյան մի քանի գավառներ⁶⁷, սկսեցին խառնվել Բագրատունիների ներքին գործերին, Աշոտ II-ի կենտրոնական իշխանության դեմ նախարարների խռովություններ կազմակերպել։ Եվ Աշոտ II-ը 922 թ., երբ բյուզանդական զորքերը Հովհաննս Կուրկուասի գլխավորությամբ փորձեցին գրավել Դվին քաղաքը, ինչքան էլ դա տարօրինակ թվա, դաշնակցեց Ատրպատականի ամիրա Սբուքին, հանդես եկավ բյուզանդական զորքերի դեմ և դուրս շարժեց նրանց Հայաստանից, մի բան որ հարյուր տարի անց չկարողացավ անել Սենեքերիմ Արծրունին, և, հավանաբար, չէր էլ կարող անել՝ նկատի ունենալով ժամանակվա միջազգային իրադրությունը և Բյուզանդիայի հղորդությունը։ Սենեքերիմը հեռացավ Վասպուրականից 1021-ին, այսինքն այն ժամանակ, երբ արևելք եկավ Վասիլ II-ը։ Որինչև այդ Սենեքերիմը, երևի, չէր էլ մտածում հրաժարվել Վասպուրականից։ Վասիլը, հարկավ, կարող էր առանց քաղաքական ճնշման էլ վերացնել Վասպուրականի թագավորությունը, նրան բավական էր շարժման մեջ դնել իր զինական ուժերը։ Բայց գործը գրան չհասավ։ Ստեղծված իրադրության մեջ Սենեքերիմին այլ բան չէր մնում անել, քան տեղի տալ Վասիլ II-ի առաջարկի առջև և ընդառաջ գնալ բյուզանդական թելադրանքին։

Վասպուրականի նվաճումը ներկայացնել որպես ազնիվ գործարք՝ հավասար կողմերի միջև կնքված, հողերի պարզ փոխանակություն՝ ձեռնտու էր և՛ Բյուզանդիային, և՛ Վասպուրականին։ Առաջինին այն պատճառով, որ նա դեռևս պայքար ուներ մղելու Բագրատունիների թագավորության դեմ, և ջանում էր ցույց տալ հայերին, որ Վասպուրականի կցումը կայսրության սովորական փոխանակություն էր, երկուստեք ձեռնտու փոխանակություն և ոչ թե նվաճում, իսկ Վասպուրականի տերերի համար այն պատճառով, որ նրանք այդ ձևով մի կերպ պաշտպանում էին իրենց սլատիվը, ցույց տալով, որ կատարվածը բյուզանդական ճնշման ու թելադրանքի հետևանք չէր։ Իսկ գործարքը Բյուզանդիայի կողմից ամենևին էլ ազնիվ չէր, իսկ Վասպուրականի համար էլ՝ փոխադարձ ձեռնտու և իրավահավասար, քանզի Սեբաստիա տեղափոխված հայերն «արկան ընդ լծով ծառայութեանն Հոռոմոց»⁶⁸։

Վերևում ասվածից հետո Սենեքերիմ թագավորը մեզ համար հանդես է գալիս միանգամայն այլ տեսքով։ Նա վախկոտ մի վեհապետ չէր,

67 Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները, էջ 136։

68 Թովմա Արծրունի, էջ 500։

առաջին վտանգի առաջ իր հայրենիքն ու ժողովրդին ծախելու պատ-
րաստ, ինչպես նա պատկերված է մի շարք աղբյուրներում և ժամանա-
կակից ուսումնասիրություններում: Սենեքերիմն իրականում, չափա-
զանց բարդ իրավիճակում ամեն ինչ արեց փրկելու իր հայրենիքն ու
ժողովրդին՝ արևելքի ու արևմուտքի ահարկու թշնամիներից: Գուցե նա
սխալվե՞ց դաշնակցի ընտրության գործում: Բայց նա էլ ու՞մ կարող էր
այն ժամանակ դիմել օգնության: Չէ՞ որ սեփական ուժերով նա ի վի-
ճակի չէր ընդդիմակայելու թուրքերին: 20—25 տարի անց ի վիճակի չէր
լինելու նրանց ընդդիմակայել ամենահզոր Բյուզանդական կայսրու-
թյունը...⁶⁹:

Վասպուրականը «հյուանակության» կարգով ստանալով, կայսրու-
թյունը դեռևս Վասպուրականին չտիրացավ: Հենց այստեղ էլ Հովհաննես
Սկիլիցեսի պատմական երկը հանդես է գալիս որպես բացառիկ արժեք
ունեցող աղբյուր, քանզի Բյուզանդիայի՝ Վասպուրականի նվաճման հա-
մար մղած հետագա պայքարը հայկական աղբյուրներում թերի է լու-
սաբանված: Վասպուրականում հաստատված էին մի շարք արաբական
ամիրայություններ, որոնք լուրջ դիմադրություն էին ցուցաբերում: Նը-
րանցից էր Բերկրիի ամիրայությունը: Կայսրության գործադրած ճնշման
տակ նրա ամիրա Ալիմն այն զիջեց Բյուզանդիային, ենթադրելով, որ
կարժանանա պատրիկության և այլ բազում փոխհատուցումների, բայց
իր ականջալածը չստանալով, գաղտնի դաշինք կնքեց հարևան թուրքերի
հետ և գիշերով վերագրավեց Բերկրին ու սրի քառեց բյուզանդական վեց
հազարանոց կայազորը: Կայսրը պաշտոնանկ անելով կառավարիչ Նի-
կոլայոսի, հրիսելիոսին, նրա պաշտոնը տվեց Նիկետաս Պեգոնիտեսին,
որը ռուս վարձկանների և այլ զինական ուժով, վերագրավեց Բերկրին,
իսկ ամիրային մահվան դատաստարտեց: Դեպքերի հետագա պատմու-
թյունը մեզ հաղորդում են հայկական աղբյուրները: Միքայել III կայսեր
օրոք Բերկրիի արաբները ապստամբեցին և «եղև մեծ կոտորած զօրացն
Հոռոմոց՝ ի բերդաքաղաքն որ կոչի Բերկրի, որ ի վիճակի Արծրունեաց
աշխարհի, զոր վաղնջուց յափշտակեալ էր Պարսից՝ հանդերձ իւրովք
դաստակերտօքն, և ունէին ընդ ձեռամբ: Յորոյ վերայ եկեալ Կաւասիլաս
ոմն՝ որ Վասպուրականի գաւառապետն էր՝ բազում զօրու, էառ զքա-
ղաքն և կացոյց զունդս հեծելոց պահապան քաղաքին»⁷⁰:

Բերկրիից հետո Բյուզանդիան նվաճեց Արճեշը: Այդ բանը կատա-

⁶⁹ Հարցի մասին մանրամասն տե՛ս Бартикая, О болгарском войске, էջ 88—95:
Նույնի, Վրիզոր Մագիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջը:

⁷⁰ Արիստ. Լաստ., էջ 48:

րեց Վասպուրականի կատապան Նիկեփոր Կոմնենոսը. «զԱրճէշ իւրով դաստակերտօքն նա ած ընդ ձեռամբ Հոռոմոց»⁷¹,

Վասպուրականը, որ կազմեց վարչական մեկ միավոր՝ Վասպուրականի կատապանությունը՝ կատապանի գլխավորությամբ⁷², Տայք-Իբերիայի հետ դարձավ այն հենակետը, որտեղից կայսրությունն սկսեց իր կործանիչ քաղաքականությունը Շիրակի Բագրատունյաց թագավորության դեմ: Վասպուրականը դարձավ այն ապաստարանը, որտեղ փրկություն էր փնտրում ու գտնում Շիրակի թագավորության դեմ ոտնձգություններ կատարող և պատասխանատվությունից խուսափել ձգտող ամեն մի անձնավորություն: Անգամ հայոց կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձը, որ Բյուզանդիայի գործակալն էր Անիում, ստիպված եղավ 1037 թ. «ծածկաբար» ապաստանել Վասպուրականում, որտեղ մնաց ամբողջ շորս տարի⁷³ և Հայաստան վերադարձավ Բյուզանդիայի միջնորդությամբ:

4. Շիրակի (Մեծ Հայքի—Μεγάλη Ἀρμενία) նվաճումը: Տայքի և Վասպուրականի կցումը ու նրան հաջորդած բյուզանդական վարչության հաստատումը բարդացրեց Շիրակի Բագրատունիների վիճակը, քանզի կայսրության առաջնահերթ նպատակը Շիրակի նվաճումն էր, հայոց թագավորության վերացումը: Այդ բանը շատ լավ էին գիտակցում Բագրատունիները և պատահական չէ, որ նրանք վաղուց էին վտանգը կանխելու միջոցներ ձեռք առնում: Վտանգի մասին շատ լավ պատկերացում ունեին նաև վրաց տիրակալները: Այդպիսի պայմաններում օրակարգի հարց դարձավ հայ-վրացական դաշինքը, որի հիմքը դրվել էր դեռևս X դարի վերջերին: Երբ Դավիթ Կուրապաղատի վրա հարձակվել էր Ատրպատականի արաբ ամիրա Ռավադյան Մամլանն իր հրոսակներով, «կիրապաղատն Դավիթ և արքայն Հայոց Գագիկ և Աբաս ընդ

71 Նույն տեղում, էջ 41:

72 Կ. Յուզբաշյանը, ելնելով Գրիգոր Մագիստրոսի Կեչառիսի արձանագրության տվյալներից, գտնում է, որ XI դարի կեսերից Վասպուրականն ու Տարոնը միացվեցին և կաղմեցին մեկ միացյալ բանակաթեմ՝ Վասպուրականի և Տարոնի բանակաթեմը (Yuzbashian, L'administration, p. 147, 152): Բայց իր մի թղթում Գրիգոր Մագիստրոսն իրեն հորջորջում է նաև «Վասպուրականի և Տարոնյ և Մանազկերտի, Արճիշոյ, Բերկրոյ, Միջագետաց տէր և Մօնումախին մագիստրոս, վէստ և տուկ» (էջ 213): Այս բոլոր նահանգները երբեք մեկ միացյալ բանակաթեմ չեն կաղմել, պարզ է, որ նա թվարկում է տարբեր ժամանակներում գրաված պաշտոնները (հմմտ. Юзбашян, Экхуссия, стр. 107, прим. 14, նաև Каждан, Армяне, стр. 38): Ինքը՝ Մագիստրոսը, մի այլ թղթում իրեն անվանում է լոկ Տարոն բանակաթեմի (բղեշխության) կառավարիչ (էջ 48): Հնարավոր է, որ տվյալ դեպքում էլ նույն բանն է եղել, քանզի Վասպուրականն ու Տարոնը միացյալ բանակաթեմ լինելու վերաբերյալ փաստեր չկան:

73 Մատթ. Ուռն., էջ 75:

նմա, և Բագարատ Թագաւոր Վրաց՝ դան ընդդէմ նոցա ի գաւառն Բագ-
րեանդ, բանակ մեծ բոլորեալ ի Վաղարշակերտ քաղաքի»⁷⁴: Հայ-վրա-
ցական միացալ բանակը սարսափեցնում է թշնամիներին, որոնք «դար-
ձան յերկիրն իւրեանց»⁷⁵:

Հայ-վրացական զինական դաշինքն իր բարի պտուղներն է տալիս
և մի փոքր անց, 998 թ., երբ նույն Մամլանը դարձյալ է հարձակվում
Տալքի կուրապաղատ Դավթի վրա: Դավթին ռազմական օգնություն է
տալիս հայոց արքա Գագիկը և վրաց թագաւոր Գուրգենը՝ Բագարատի
որդին: «Միաբան հասանէին զօրքն Հայոց և Վրաց» գրում է Ասողիկը⁷⁶,
«որոց հետամուտ եղեալ Հայոց և Վրաց զօրուն՝ սաստիկ հարուածովք
հարկանէին, ի սուր սուսերի մաշելով զնոսա... մինչև ի դուռն Արճէշ
քաղաքին»⁷⁷:

Բյուզանդական վտանգի առջև այդ դաշինքը շարունակում է գոր-
ծել: Երբ 1020 թ. Գագիկ I-ի մահից հետո նրա որդիներ Հովհաննես-
Սմբատի և Աշոտի միջև գահակալական պայքար սկսվեց, որը հրահրում
էր Բյուզանդական կայսրութիւնը⁷⁸, պայքարին միջամտեց «Թագաւորն
Ափխաղաց Գէորգի՝ ի խաղաղութիւն համողեաց զնոսա»⁷⁹: Երբ 1022 թ.
Վասիլ II-ի դեմ ապստամբութիւն բարձրացրեց Վարդաշ Փոկասի որդի
Նիկեփոր Ծովիզը, վրաց թագաւոր Գիորգին և Գագիկ I-ի որդիները
ապստամբին միացան և զինական օգնութիւն ցույց տվեցին, մի բան,
որ ահաբեկեց Վասիլ II-ին⁸⁰:

Այդուհանդերձ, ո՛չ հայերը, ո՛չ վրացիները ի վիճակի չէին հաջո-
ղությամբ ընդդիմակայելու հզորութիւն գազաթնակետին գտնվող Բյու-
զանդական կայսրութեան: Վասիլ II-ը 1021 թ. Տրապիզոնում իր կամքն
էր թելադրում հայոց և վրաց վեհապետներին: Հովհաննես-Սմբատի
հրամանով Տրապիզոն գնաց հայոց կաթողիկոս Պետրոսը: «Անգ՝ եղև
Հայոց կորստեան գիր և նամակ,— գրում է Լաստիվերցին,— քանզի

74 Ասողիկ, էջ 267:

75 Նույն տեղում:

76 Նույն տեղում, էջ 271:

77 Նույն տեղում, էջ 273:

78 Աշոտը «թողեալ զաշխարհն՝ երթեալ հասանէ ի դուռն Թագաւորին Հոռոմոց. և
հաճոյ եղեալ նմա՝ խնդրէր զօրս յօգնականութիւն, և առեալ գայ անցանէ յաշխարհն իւր:
Եւ յաջողեալ նմա յԱստուծոյ, տիրէ բաղում գաւառաց և բերդից»: Արիստ. Լաստ., էջ 28:
Տարիներ անց, 1030 թ. Ռոմանոս III Արգիրոսն իր զարմուհուն կնութեան տվեց «Մեծ
Հայքի էքսուսիարխին», հավանաբար հենց Աշոտին:

79 Արիստ. Լաստ., էջ 27:

80 Մատթ. Ուոհ., էջ 51:

Յովհաննէս պատուէր տուեալ էր հայրապետին, եթէ՝ Գրէ գիր և տուր կտակ թագաւորին, զի յետ իմոյ վախճանին՝ զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն»⁸¹։

Տրապիղոնի պայմանագրի մասին պատմում է Հովհաննէս Սկիլիցեւը, արձանագրելով Վասիլ II-ի գործադրած ճնշումը հայոց թագաւորի վրա։ Մենք հենց Սկիլիցեւից ենք իմանում, որ Հովհաննէս-Սմբատը և վրաց թագաւոր Գիորգին զինական դաշինք ունեին ընդդէմ Բյուզանդիայի, որ հայոց թագաւորը Գիորգիի պարտությունից հետո ստիպւած էր տեղի տալ Վասիլ II-ի ճնշմանը և իր երկիրը «կտակել» կայսեր։ Մենք հայկական աղբյուրներից չգիտենք, որ Հովհաննէսը Վասիլի կողմից ստացաւ մագիստրոսի պատվաստիճանը, այլ միայն անորոշ կերպով, թէ նա կայսրությունից ստանում էր «տուրս և իշխանութիւնս ի Հռոմոց զամս հնգետասան»⁸²։ Ահա թէ ինչ է գրում Հովհաննէս Սկիլիցեւը. «Երբ իբերների առաջնորդ Գեորգիոսը հռոմայեցիների դէմ զենք բարձրացրեց, նրան զինակցություն ցուցաբերեց Անիի շրջանին տիրող Հովհաննէսիկը։ Բայց երբ, ինչպես նախապես ասվեց, Վասիլ կայսրը բարձրանալով Իբերիա, ճակատեց Գեորգիոսի գեմ, նրան պարտության մատնեց ու ոչնչացրեց, Հովհաննէսիկը ահ ու դողի մեջ ընկաւ, մտածելով, որ կայսրը Գեորգիոսին՝ իր ցուցաբերած զինակցության համար գլխին փորձանք կբերի։ Դրա համար ահա, վերցնելով քաղաքի բանալիները, անձամբ գնում է կայսեր մոտ, կամաւոր հանձնվում նրան և ընձեռում բանալիները։ [Կայսրը] ընդառաջ գնաց նրա խելամտությանը, մագիստրոսի պատվաստիճան շնորհեց և նշանակեց Անիի ու Մեծ Հայք կոչվածի ցմահ կառավարիչ, նրանից գրավոր փաստաթուղթ պահանջելով, թէ իր՝ Հովհաննէսիկի մահից հետո համայն իշխանությունը դառնում է հռոմեական պետության բաղկացուցիչ մասը»⁸³։

Մագիստրոսի տիտղոսը կրողը կայսրությունից ամեն տարի հռոգ էր ստանում՝ տասը լիտր ոսկի և տասը լիտր արծաթ։ Ինչպես տեսանք, այդ ռոճիկը (հռոգը) ստանում էր ժամանակին Տարոնի իշխան Գրիգորը։ Հովհաննէս-Սմբատը, Տարոնի իշխան Գրիգորի նման, գուցե ստացած լինէր նաև զորավարի (στρατηγός) աստիճանը։ Թեև աղբյուրներում այդ մասին ուղղակի հիշատակություն չկա, բայց Մատթեոս Ուռհայեցու խոսքերից՝ «և այնու առնոյր տուրս և իշխանութիւնս ի Հռոմոց զամս հնգետասան»⁸⁴, կարելի է հանգել այդ եզրակացության։ Հովհան-

81 Արիստ. լաստ., էջ 32։

82 Մատթ. Ուռհ., էջ 84։

83 Տե՛ս ստորև, էջ 146—147։

84 Մատթ. Ուռհ., էջ 84։

նեսի «զորավար» աստիճանը ստացած լինելու հանդամանքը հավանական է և այն տեսակետից, որ Սկիլիցեսը նրան Անիի տոպարի է անվանում (τοῦ Ἀνίου τοῦ πρυγῆς)⁸⁵, իսկ բյուզանդական աղբյուրներում առկա էին կոչվում նաև բյուզանդական բանակաթեմերի զորավարները⁸⁶։ Այս բոլորը վկայում են այն մասին, որ Տրապիզոնի պայմանագրից հետո մինչև իր մահը Հովհաննես-Սմբատը անտարակույս կախման մեջ էր կայսրությանից։

Տրապիզոնի գաղնագրությունը դամոկլյան սրի նման կախված էր Շիրակի թագավորության գլխին։ Երկրում կար երկու թագավոր, Հովհաննես-Սմբատը և Աշոտը։ Առաջինի մահվան դեպքում, ըստ պայմանագրի, Մեծ Հայքը (Շիրակը) պետք է դառնար Բյուզանդիայի սեփականությունը։ Հովհաննեսը ժառանգ չունեի։ «Իւր ոչ գոյր որդի թագակալ թագաւորութեանն. վասն զի որդին նորա Երկաթ վաղ վախճանեցաւ, և չժամանեաց ի պատիւ հօրն»⁸⁷։ Այս հանգամանքը շատ ձեռնտու էր Բյուզանդիային, բայց նրան ավելի էր մտահոգում Հովհաննես-Սմբատի եղբայր Աշոտը, մի «քաջասիրտ և պատերազմասէր»⁸⁸ մարդ, որը Բյուզանդիային այնքան ժամանակ էր պետք, ինչքան նա, Աշոտը, պայքար էր մղում իր եղբոր դեմ և թուլացնում հայոց թագավորությունը։ Սակայն երբ երկու եղբայրների միջև վեճը մի կերպ հարթվեց, իսկ Աշոտն էլ «զօրանայ քան զամենեսեան, որ յառաջ քան զնա էին. մինչ զի բազումք ի մեծամեծացն՝ զհայրենի տեղիս իւրեանց ի նա թողեալ, նմա զանձինս կամօքն ի հնազանդութիւն ետուն»⁸⁹, կայսրությունը ստիպված փոխում է իր դիրքը նրա նկատմամբ, քանզի նա միշտ կարող էր հանդես գալ որպես հայոց միահեծան թագավոր և, որ պակաս կարևոր չէր, ուներ ժառանգ՝ Գագիկ անունով։ Հովհաննեսի մահվան դեպքում Բյուզանդիան, թեև կարող էր, հենվելով Տրապիզոնի գաղնագրության վրա պահանջել Շիրակը, բայց կար և մի այլ պայմանագիր՝ Հովհաննեսի և Աշոտի միջև կնքված, համաձայն որի Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո Անիի թագավորությունը ժառանգում էր Աշոտը⁹⁰։ Հենց դա էլ մտահոգում էր կայսրության։ Եվ հանկարծ կատարվեց այն, ինչ, եթե նկատի ունենանք Բյուզանդիայի շահերը, պիտի կատարվեր. «ի միում ամի

⁸⁵ Տե՛ս ստորև, էջ 146։

⁸⁶ Leo Diac., p. 96.

⁸⁷ Արիստ. Լաստ., էջ 32։

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 27։

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 28։

⁹⁰ «Եւ եթէ յառաջագոյն մահ հասցէ Յովհաննիսի՝ Աշոտ լիցի թագաւոր ամենայն Հայոց»։ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 6։

զրաւեալ յաստեացս՝ բարձան ի կենաց երկոքին հարազատ եղբարքն Աշոտ և Յովհաննէս, որ ունէին զթագաւորութիւն մերոյ աշխարհիս...»⁹¹։ Նախ մեռավ Աշոտը (բյուզանդական արքունիքում գրված սցենարի համաձայն այդպես էլ պիտի լինէր), քանզի հենց նա էր կայսրութեան համար ամենից վտանգավոր։ Նա կայսրութեան հետ որևէ պայմանագիր չէր կնքել և ոչ մի պարտավորութիւն չունէր, դեռ ավելին, նա, ինչպես ասացինք, ունէր և ժառանգ։ Աշոտի մահվան ժամանակ նրա որդին Գաղիկը ընդամենը տասնհինգ տարեկան էր, այսինքն անշահաճառ էր, Բյուզանդիան շտապէց, քանի Գաղիկը չի հասել թագ կապելու տարիքին⁹²։ Աշոտից մի քանի ամիս անց «մեռավ» և Հովհաննէս-Սմբատը։ Եթե պետք լինի պատասխանել այն հարցին, թե ու՞մ էր ձեռնտու նրանց մահը, այդ բանն անել դժվար չէ։ Իհարկե Բյուզանդիային։ Հետևաբար նրանց «մահը» ոչ այլ ինչ էր, քան կայսրութեան կողմից կազմակերպված քաղաքական տեղորոշման ակտ։ Քաղաքական հակառակորդներին հրապարակից այդ ձևով վերացնելը Բյուզանդիայի համար նորութիւն չէր⁹³։ Մենք արդեն գիտենք, որան նախորդել էր Դավիթ կուրապաղատի «մահը»։

Ազգանշանը տրված էր։ Շիրակում Բյուզանդական կայսրութեան գլխավոր գործակալը վեստ Սարգիսն էր և պատահական չէ, որ նա իսկույն «կամեցաւ թագաւորել ի վերայ Հայոց»⁹⁴, «եղ շուք անձինն թագաւորել ի վերայ տանն Շիրակայ և որ շուրջ զնովաւ գաւառք»⁹⁵։ Հավանաբար դա էլ Բյուզանդիայի նախաձեռնութեամբ էր, Հայաստանի նվաճումը աստիճանաբար իրագործելու դիտավորութիւն։ Բայց սպարապետ Վահրամ Պահլավունին «հանդերձ իւրովք ազգակցօք, որդւովք և եղբօրորդւովք իբրև երեսուն ագատօք, ոչ միաբանեցան ընդ նմա. այլ կո-

91 Արիստ. Լաստ., էջ 55։

92 Ինչպես հայտնի է, Գաղիկին թագավորեցրին 18 տարեկան հասակում, իր հոր մահից երեք տարի անց։ Պարզ է, որ մինչ այդ Գաղիկը իրավունք չունէր թագ կրելու։

93 Ինչպես գիտենք, Դավիթ կուրապաղատին փորձեցին սպանել հաղորդութեան գինու մեջ թույն խառնելով։ Դա նորութիւն չէր։ Թեոփանոս կայսրուհին նույն եղանակով թունավորեց ու սպանեց Ռոմանոս I-ի որդի Ստեփանոսին։ Բյուզանդիայում քաղաքական նկատառումներով այս ժամանակաշրջանում թունավորեցին Չմշկիկին, Վարդաս Փոկասին, Ռոմանոս III-ին, ատրիկին Կոստանդինին, թունավորելու փորձ արեցին Վասիլ II-ին և Հովհաննէս Օրֆանոտրոֆոսին։ Երբ Իսահակ Կոմնենոս կայսրը երկար ժամանակ չէր կարողանում համոզել պատրիարք Միքայել Կերուլարիոսին հրաժարական տալ, պատրիարքը հենց «այդ միջոցին ...խաղաղութեամբ հոգին ավանդեց»։ Ընդ որում կար երկու տեսակի թույն, արագ և դանդաղ գործող։

94 Մատթ. Ոտն. էջ 84։

95 Արիստ. Լաստ., էջ 57։

չեալ առ ինքեանս գԳագիկ որդի Աշոտոյ, թագաւորեցուցին ի վերայ իւրեանց, և իմաստութեամբ և հնարիւք մուծին ի քաղաքն»⁹⁶,

Վեստ Սարգիսը իսկույս «ազդ առնէր Հոռոմոց և ի տուր տայր զաշխարհն Հայոց»⁹⁷: Նա դիմեց և մի այլ կարևոր քայլի: Նա ուզեց տնտեսապէս խախտել Շիրակի թագավորութեան հիմքերը, ղրկել այն տնտեսական հենարանից, քանզի առանց ֆինանսների բանակ գոյութիւն ունենալ չէր կարող, բանակ, որ պետք էր ընդդիմակայելու համար բյուզանդական հարձակմանը: Եվ նա «զգանձատունն առաջին թագաւորացն Հայոց յափշտակեաց և տարաւ յԱփխազք, բերդամուտ եղեալ. և աւանս բաղումս էառ ընդ ձեռամբ իւրով»⁹⁸:

Հովհաննես-Սմբատի «մահը» (1041) պատճառ դարձավ Տրապիզոնի պայմանագիրը կյանքի կոչելուն: Բյուզանդական կայսր Միքայելը, հալոց թագավորի մահվան լուրն առնելով, հավանաբար պահանջած պիտի լինէր «իւր ժառանգութիւնը» և անկասկած մերժում ստացած, քանզի միայն այդ դեպքում նա զենքի ուժին սլիտի դիմէր: «Ժողով արարեալ թագաւորն Հոռոմոց Միխայլն և հասանէր յաշխարհն Հայոց և աւար հարկանէր զտունն Հայոց սրով և գերութեամբ»⁹⁹: Այս լույսի տակ բավականին կասկածելի է թվում Դավիթ Անհողինի գիրքը՝ Շիրակի թագավորութեան հանդեպ: «Յայսմ ամի,— գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին Հովհաննես-Սմբատի մահվան և բյուզանդացիների Հայաստանի վրա հարձակվելու մասին խոսքն ավարտելուց հետո,—բազում անցումն եղև տանս Հայոց ի ձեռն Դաւթի Անհողինի... Սա յարուցեալ ի վերայ թագաւորութեանն Հայոց և մատնեաց ի սուր և ի գերութիւն զգաւառս բաղումս... անթիւ կրակով այրեցան ի դօրաց նորա»¹⁰⁰: Նման քայլը դուրս եկաւ Բագատրեինք նրա ցանկութեամբ՝ Շիրակի վրա թագավորելու: Բայց դրա դեմ է խոսում այն, որ նա այդ բոլորը կատարելուց հետո թողեց հեռացավ սեփական տիրույթները¹⁰¹: Հետևաբար նրա միակ նպատակը Շիրակի թագավորութեան վնասելն էր, այն թուլացնելը: Դարձյալ հարց է ծագում: Ո՞ւմ էր դա ձեռնադրու: Անկասկած Բյուզանդիային, և բացառված չէ, որ Դավիթ Անհողինը, մի մարդ, որ հայերի մեջ կոչվում

96 Արիստ. Լաստ., էջ 58:

97 Մատթ. Ուռհ., էջ 84:

98 Նույն տեղում:

99 Նույն տեղում, էջ 84:

100 Նույն տեղում, էջ 84—85:

101 Նույն տեղում, էջ 85:

էր Դա Վիհ, քանզի «ի վիհն տառապանաց էած զազգս քրիստոնէից»¹⁰², գործում էր Բյուզանդիայի դրդմամբ: Ուռհայեցին, ճիշտ է, մշուշապատ, դա ցույց է տալիս: «Յայնժամ յազգմանէ շարին կրկին շարժումն լինէր Յունաց դաւաճանութեամբ և կեղծաւորութեամբ սուտ քրիստոնէին Դաւթի Անհողինին...»¹⁰³: Դավիթ Անհողինին իր նախաձեռնութեամբ չէր համարձակվի նման քայլի գիմել, քանզի դրանից շատ քիչ առաջ, հենց Աշոտ Բագրատունու մահվան տարին, նա դժվարին պատերազմ էր մղում իր հարևան ամիրա Աբու -լ- Ասվարի դեմ և անել վիճակից դուրս գալու համար դիմել և ստացել էր Հովհաննես-Սմբատի ռազմական օգնությունը¹⁰⁴: Արդ, նա Դվինի ամիրայից այլևս չէր վախենում: Ի՞նչն էր պատճառը: Պատասխանը տալիս է Հովհաննես Սկիլիցեսը: Նա գրում է. «Դվինի և Արաքս գետի շուրջ ընկած Պերմարմենիայի կառավարիչ Ապլեսֆարեսին [Աբու -լ-Ասվարին] կայսեր նամակն ուղարկվեց, որով կոչ էր արվում ասպատակել Մեծ Հայքը և Գագիկին [Գագիկ II Բագրատունուն] ենթակա երկիրը: Նիկոլայոսը [բյուզանդական սպարապետը] գնաց ու գործի անցավ, նամակն էլ ուղարկեց Ապլեսֆարեսին, իր կողմից էլ գրեց ու հրահրեց, նվերներով ու խոստումներով նրան գրգեց՝ կյանքի կոչեց կայսեր կամբը: [Ապլեսֆարեսը] ստանալով նամակները, պատասխանեց, թե հրամանը կկատարի, եթե իրեն կայսերական հրովարտակ ուղարկվի այն բանը հաստատող, թե ինքը որպես տեր կտիրի Գագիկին պատկանող բոլոր այն բերդերին ու շրջաններին, որոնք կկարողանա գրավել պատերազմի օրենքով: Կայսրը համաձայնվեց գրան և խրիսովով գրութեամբ հաստատեց Ապլեսֆարեսի պահանջը, որը փաստաթուղթն ստանալուց հետո, գործի լծվեց: Նա պաշարմամբ գրավեց Գագիկին պատկանող բազմաթիվ ամրոցներ ու շրջաններ: Գագիկը մի կողմից պատերազմ մղելով հռոմեական բանակի դեմ, մյուս կողմից ենթարկվելով Դվինի կառավարչի ասպատակություններին, կատարյալ հուսաբեկ եղած, պարակիմոմենոսի հետ հաշտություն է կնքում և նրա միջոցով հանձնվում կայսեր ու տալիս [Անի] քաղաքը»¹⁰⁵:

Դավիթն ու Աբու -լ-Ասվարը հանդես էին գալիս որպես Բյուզանդիայի դաշնակիցներ՝ ընդդեմ Շիրակի թագավորության: Բայց Աբու -լ-Ասվարն ու Դավիթ Անհողինը միակը չէին, որոնց Բյուզանդիան ոտքի

102 Մաաք. Ուտհ., էջ 88:

103 Նույն տեղում:

104 Նույն տեղում, էջ 79—82:

105 Տե՛ս ստորև, էջ 147—148:

էր հանել Շիրակի դեմ: Եթե ուշադիր կարդանք Մատթեոս Ուռհայեցու պատմական երկը, ապա կտեսնենք, որ կայսրությունը Շիրակի դեմ էր հանել նաև Ատրպատականի այլազգիներին, քանզի հայոց թագավոր Գագիկ II-ն իր թագավորության երկրորդ տարին «երթեալ բազմութեամբ զօրօք, բանակ հարկանէր յԱյրարատեան գաւառին՝ առնուլ զվրէժխնդրութիւն յազգէն հարաւայնոյ»¹⁰⁶: Շիրակի Բաղրատունիների դեմ միաժամանակ հանդես եկած այսքան թշնամիները հենց Բյուզանդիայի գործունեութեամբ պիտի բացատրել:

Բյուզանդիան Շիրակի դեմ այլ դաշնակիցներ էլ ուներ: Այսպես «նենգաւորն Սարգիս և այլ ոք յազատացն յառաջ մատենան, որք բանատուք էին առ Մոնոմախն...»¹⁰⁷: շարունակում էին իրենց գործունեությունը: Այդ «աստուածուրաց նենգաւորքն... առաքեն քառասուն բանալիս զքաղաքին Անույ առ թագաւորն Մոնոմախն և ի հետ թուղթ՝ թէ Անի քաղաքն և ամենայն արեւելքն քեզ եղև...»¹⁰⁸: Այդ «նենգավոր ազատենքին» Մատթեոս Ուռհայեցին մի այլ տեղ «նախարարքն Հայոց» է անվանում¹⁰⁹: Նրանց գործունեությունը գլխավորում էր հայոց կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձը, որի դիրքը հնարավորություն չի տալիս մեր պատմիչներին բացահայտ նրա դեմ գրելու, բայց այդուհանդերձ պետք եղածը նրանք ասում են: Արիստակես Լաստիվերցին, օրինակ, գրում է, թե Բյուզանդացիները Բաղրատունյաց թագավորության վերացման «զշնորհակալիսն և զտրից տուրսն կաթուղիկոսին հատուցին, յորմէ զքաղաքն առին»¹¹⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Շիրակում գործում էր Բյուզանդական գործակալների բավականին ընդարձակ ցանց:

Այդ բոլորի վերջը հանրահայտ է: Հոռոմոց զորքերը «չորս անգամ զկնի միմեանց մտին յաշխարհն Հայոց, մինչև մարդաթափ արարին զերկիրն ամենայն սրով և հրով և գերութեամբ»¹¹¹: Գագիկ II-ը ստիպված գնաց Կոստանդնուպոլիս և այլևս չտեսավ իր հայրենիքը: Այդ առթիվ Հովհաննես Սկիլիցեսը գրում է. «Գալով կայսեր մոտ նա [Գագիկը] մագիստրոսի պատվաստիճան ստացավ, շատ եկամտաբեր շրջաններ

¹⁰⁶ Մատթ. Ուռհ., էջ 87—88:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 94:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 95:

¹⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 97:

¹¹⁰ Արիստ. Լաստ., էջ 63:

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 58:

Կապաղովկիայում, Խարսիանոնում, Լիկանդոսում և այսուհետև խաղաղ ու անվրդով կյանք ապրեց»¹¹²։

Հայկական աղբյուրներից քաջ հայտնի է, թե ինչքան էր «խաղաղ ու անվրդով» Գաղիկի կյանքը Բյուզանդական կայսրության սահմաններում։

5. Բյուզանդիայի պայքարը Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի դեմ։ Նվաճելով Շիրակը և վերջ տալով Բագրատունյաց թագավորության, Բյուզանդական կայսրությունը սկսեց պահանջել Բագրատունիների այն տիրույթները, որոնց մի քիչ առաջ, իր իսկ զորամամբ և համաձայնությամբ, տիրել էր Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարը։ Կոստանդին Մոնոմախը նրանից պահանջեց այդ բերդերն ու շրջանները (φρούρια καὶ χωρία), որպես Անիի (ասել է՝ Շիրակի թագավորության) բաղկացուցիչ մասեր (ὡς μέρος τοῦ Ἀνίου)։ Աբու-լ-Ասվարը, հենվելով կայսեր կողմից ստացած ոսկեկնիք գրության վրա (χρυσόβουλλος γραφῆς), որով նա համաձայնվել էր ամիրային թողնել այն բոլորը, ինչ նա Գագիկ II-ից կգրավեր պատերազմի օրենքով, մերժեց։ Դրա վրա Մոնոմախը Դվինի ամիրային պատերազմ է հայտարարում և հրամայում նիկոլայոս պարակիմոմենոսին բյուզանդական բանակով, իբերական զորքով (Ἰβηρικοὺς στρατοὺς, ասել է՝ Իբերիա բանակաթեմի) և Մեծ Հայքի զինյալ ուժերով (τῆς ἐν τῇ Μεγαλῇ Ἀρμενίᾳ θυνάμεως, անկասկած Բագրատունիների բանակով), որոնց գլխավորում էր Սկիլիցեսի ասելով Անեցին (Ἀνωτέρως), որ նույնանում է սպարապետ վահրամ Պահլավունու հետ¹¹³, հարձակվել Դվինի վրա։ Նիկոլայոս պարակիմոմենոսը այդ զինյալ ուժերի գլխավոր հրամանատար նշանակեց վեստարի Միքայել Իասիտեսին, Իբերիա բանակաթեմի նախկին կատապանին, որ Շիրակի գրավումից հետո դարձել էր Հայաստանի և Իբերիայի կատապան, և իր «ծառա» (δοῦλος) մագիստրոս Կոստանդին Ալանի հետ Դվինի դեմ ուղարկեց։ Սկիլիցեսի համաձայն, Աբու-լ-Ասվարը ռազմագիտական հարցերում շատ հմուտ մարդ էր, տեսնելով, որ ի վիճակի չէր նդդիմակայել բյուզանդական զորքերին, փակվեց Դվինի պարիսպների ետևում, մոտիկից հոսող գետի հոսանքը շրջեց դեպի դաշտերը,

¹¹² Տե՛ս ստորև, էջ 148։

¹¹³ Հ. Արվայլըրը սխալմամբ կարծում է, որ Անեցին Գագիկ II Բագրատունին է։ Գագիկը դեռ 1045 թ. գնացել էր Կոստանդնուպոլիս և մինչև իր մահը՝ 1079 թ. Անի չի վերադարձել։ Բյուզանդական այս արշավանքը դեպի Դվին տեղի ունեցավ 1045 թ. Մարմաշենի մի տապանաքարի վրա գրված է. «Աստ ամփոփի նշխար վահրամ իշխանաց իշմաշենի մի տապանաքարի վրա գրված է. «Աստ ամփոփի նշխար վահրամ իշխանաց իշմաշենի Հայոց Մեծաց ի ցեղէ Պահլավունի, որ նահատակեցաւ ի թուրքաց պատերազմի ի խանի Հայոց թվ(ին) ՆՂԴ»։ Տե՛ս Орбели, Надписи Мармашена, стр. 449։ Մարմաշեն ի հայոց թվ(ին) ՆՂԴ»։

դրանք համատարած տիղմի վերածեց, որի մեջ հակառակորդի ձիերն ու ռադմիկները խրվեցին: Դվինի ամիրան պարտության մատնեց բյուզանդացիներին: Այդ մարտում սպանվեց նաև սպարապետ Վահրաման իր Գրիգոր որդով հանդերձ, «որ մեծ սուդ հասոյց Հայոց»¹¹⁴:

Կոստանդին Մոնոմախը պաշտոնանկ արեց նիկոլայոս պարակիմոմենոսին և Միքայել Իասիտեսին, նրանց փոխարեն Հայաստանի և Իբերիայի կատապան նշանակեց Կատակալոն Կեկավմենոսին, լաստիվերցու Կամենասին¹¹⁵, իսկ նիկոլայոսի պաշտոնում զորավարավտոկրատոր նշանակվեց մեծ հետերիարխ, ներքինի Կոստանդինը, ծաղումով սարակինոս¹¹⁶:

Հաջորդ տարին, 1047 թ. ամռանը, բյուզանդական զորքերը դարձյալ հարձակվում են Աբու-լ-Ասվարի վրա: Այս արշավանքի մասին հայկական աղբյուրները շատ համառոտ են խոսում: Մատթեոս Ուռհայեցին դրում է, թե ՆՂԶ (496—1047) թ. «դարձեալ գայ Տելիարին զօրօք բազմօք և իջանէր ի վերայ քաղաքին Դվնայ. և բազում շարշարանս և տազնապս գործեաց այնմ գաւառին և սրով և գերութեամբ ապականեաց զամենայն ազգն Տաճկաց և դարձաւ յաշխարհն Յունաց խաղաղութեամբ»¹¹⁷: Ավելի հանգամանալից շարադրանք է տալիս Սկիլիցեսը: Նրա ասելով բյուզանդացիները 1047 թ. արշավանքի ժամանակ «չուզեցին հարձակվել Դվին քաղաքի վրա, որը համայն ազգի մայրաքաղաքն է, այլ փորձեցին [տիրանալ] Անիին ստորանկյալ բերդերին, գրավեցին զահալեժ տեղանքում գտնվող շատ անառիկ Սուրբ Մարիամը, Ամբերդ կոչվածը, Սուրբ Գրիգորը: Ապլեսֆարեսը բազմիցս անգամ փորձեց պաշարյալներին օգնության հասնել, բայց ամեն անգամ պարտութուն կրեց: Նրանք եկան նաև Խելիդոնիոն կոչվող բերդը, որը զահալեժ լեռան վրա է կառուցված և գտնվում է Դվինից ոչ հեռու: Ահա այդ [բերդը] խրամատներով ու ցանկապատով օղակի մեջ առնելով, ջանում էին [երկարատև] պաշարմամբ տիրանալ... [Հռոմայեցիները] այս [բերդն] էլ կգրավեին, եթե Արեմուտքում հանկարծակի չբռնկվեր պատրիկ Լևոն Թոռնիկի ապստամբությունը»¹¹⁸: Բյուզանդացիներն ըս-

114 Արիստ. Լաստ., էջ 63: Նաև Մատթ. Ուռհ., էջ 98:

115 Արիստ. Լաստ., էջ 63:

116 Տե՛ս ստորև, էջ 149: Ուռհայեցին նրան անվանում է Տելիարի (հետերիարխ): Մատթ. Ուռհ., էջ 100: Մանրամասն տե՛ս Բաբրիկյան, Մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին, էջ 72—77:

117 Մատթ. Ուռհ., էջ 100:

118 Տե՛ս ստորև, էջ 149:

տիպված Աբու-լ-Ասվարի հետ հաշտություն են կնքում և իրենց զորքերը տեղափոխում Արևմուտք ընդդեմ ապստամբ Լևոն Թոռնիկի:

Բյուզանդական կայսրությունը հասել էր իր նպատակին: Նրան այժմ մտահոգում էր ձեռք բերածը ապահովել, ամրապնդվել Հայաստանում:

6. Բյուզանդական վարչության հաստատումը Հայաստանում: Բյուզանդական զորքերի հետ Հայաստան մուտք էր գործում բյուզանդական վարչությունը և կարգն ու կանոնը: Պետք է նկատել, որ կայսրությունն իր նվաճած նահանգներում իշխանությունը տալիս էր իր զինվորականներին, կամ էլ հազվադեպ, տեղացի այն բարձրաստիճան գործակալներին, որոնք այս կամ այն չափով նպաստել էին իր ձեռք բերած հաջողության: Տարոնի վերաբերյալ մենք քիչ տեղեկություններ ունենք, բայց, ամենայն հավանականությամբ, այդ երկրամասը Դերջանի հետ միասին մեկ բանակաթեմ կազմեց: Մենք չգիտենք ով դարձավ նրա առաջին կառավարիչը: Բացառված չէ, որ 966-ից անմիջապես հետո, բայց 974 թ. առաջ Բյուզանդիան նահանգի կառավարումը թողած լինի իշխան Գրիգորի երկու որդիների՝ Բագարատի և Աշոտի ձեռքը, բայց դա երկար չէր կարող տևած լինել, քանզի 974 թ. նահանգի կառավարիչն էր պրոտոսպաթար Լևոնը: Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր՝ Աշոտ III-ին ուղարկած նամակում գրված է. «Եւ յանափոռաէն պոտոսպաթարին Դերջնայ Լևոնի և Տարոնոյ ղօրավարին»¹¹⁹: Սրանից երևում է, որ Դերջանն ու Տարոնը, համենայն դեպս 974 թ. մեկ վարչական միավոր են կազմել զորավարի գլխավորությամբ, որն ուներ պրոտոսպաթարի աստիճանը¹²⁰:

¹¹⁹ Մատթ. Ուռն., էջ 27:

¹²⁰ Ն. Ադոնցը, մեր համոզմամբ, ճիշտ է հասկացել Ուոհայեցու վերոհիշյալ նախադասությունը և թարգմանել. «protospathaire de Derdjan, Léon, général de Taron» (Adontz, La lettre de Tzimisces, p. 144): Կ. Յուզբաշյանը գտնում է, որ խոսքը երկու անձնավորությունների մասին է, Դերջանի պրոտոսպաթար Լևոնի և Տարոնի անանուն ղորավարի (տե՛ս նրա L'administration, 145—146): Սակայն եթե այդպես լիներ, ապա Դերջանի կառավարիչը Տարոնում գտնվող Այծյաց բերդի վերաբերյալ Չմշկիկին ուղղված անափոռա-ղեկուցագրի կազմմանը ինչո՞ւ պետք է մասնակցեր: 971—975 թթ. միջև կազմված էսկուրիալի Տակտիկոնում Դերջանն ու Տարոնը, ճիշտ է, հիշված են որպես առանձին վարչական միավորներ (Oikonomides, Les lists, p. 265, 267), բայց գուցե Չմշկիկի թուղթը Աշոտ III-ին հնարավորություն տա ավելի ևս սեղմել հիշյալ Տակտիկոնի գրության ծավկետները: Ավելորդ չէ նշել, որ Ուոհայեցու գրածը սխալ է հասկացել դեռևս Սմրատ Սպարապետը: Նա ասում է, «Գրեաց և ի պոտոսպաթարն, և ի Տարոնոյ ղօրավարն զի առաքեսցեն առ թագաւորն Աշոտ զխրսայվուլն և դահեկան Լի»:

Տարոնը որպես առանձին վարչական միավոր հիշվում է մոտ մեկ հինսունամյակ անց. այն մասին վկայում է Գրիգոր Մագիստրոսը, որը վարել է այդ նահանգի կառավարչի պաշտոնը։ Նա գրում է. «մեք առ-ժամանակս այսր եմք ի Տարօն յաշխարհիս Մամիկոնէից, այլ ական ունիմք, զի եթէ կամեսցի Տէր, երթամք առ արքայ, զի թերևս ղերծեալք ի մրրկեալ այսմ բղեշխութենէ պարապել Աստուծոյ»¹²¹։

Տարոնի կառավարիչն ուներ իր գործակալները, որոնք բավական լայն իրավունքներ ունեին։ Այդ մասին գրում է Արիստակես Լաստիվերցին. «Հրահատ ոմն ի գործակալաց մեծին Գրիգորի որդւոյ Վասակայ» և նշում, որ նրանք, այդ գործակալները, «երկրին (իմա Տարոնի) տէր էին»¹²²։

Տայքի հարցը տարբեր էր։ Սկզբնական շրջանում այն առանձին վարչական միավոր չկազմեց, այլ, ամենայն հավանականությամբ, դրվեց հարևան բանակաթեմի զորավարի ենթակայության տակ¹²³։ Հարցն այն է, որ Տայքի նվաճումից սկսած մոտավորապես քառորդ դարի ընթացքում Տայքի կատապանություն կամ զորավարություն դառնալու, սեփական կառավարիչ ունենալու մասին և ոչ մի փաստի չենք հանդիպում աղբյուրներում։ Քաջատեղյակ Արիստակես Լաստիվերցին ցույց է տալիս, որ Վասիլ II-ը, գրավելով Տայոց աշխարհը, «կացուցանէ ի վերայ նոցա գործակալս և դատաւորս և վերակացուս»¹²⁴։ Մենք գիտենք նաև, թե ովքեր են նրանք։ Ստեփանոս Տարոնեցիէ՝ զորում է, որ Վասիլը «զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, զհաւատարիմս կարգեալ ի նոսա, և զմնացեալ ազատսն Տայոց առեալ տարաւ ընդ ինքեան՝ բնակեցուցանէ յաշխարհին

(30.000) և ծառայս ԲՌ (2000), ձի ԺՌ (10.000) և ջորի Ռ (1000) վասն սիրոյն և միաբանութեան ղոր արար նմա» (էջ 12—13)։

¹²¹ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 48։

¹²² Արիստ. Լաստ., էջ 118։

¹²³ Հ. Արվայլըրը («Recherches», p. 85) գտնում է, որ Տայքն «անկասկած» միացավ Միջագետք (Մեսոպոտամիա) բանակաթեմին, բայց այդ ենթադրությունն անառարկելի չէ։ Հեղինակի միակ փաստարկն այն է, որ Մոնոմախի ռաղմական ռեֆորմի մասին դրելով, բյուզանդական հեղինակները նշում են, որ այն տարածվեց Իբերիայի և Մեսոպոտամիայի վրա, բայց դա դեռ փաստ չէ, որ այդ երկուսը մեկ մավոր են կազմել։ Ավելի հավանական է, որ միացվեց Կարինին՝ Թեոդոսուպոլսին։ Ինչպես հայտնի է, Ուղթիքը Տայքի կենտրոնն էր։ Սմբատ Սպարապետը այդ քաղաքը տեղադրում է Թեոդոսուպոլիս գավառում. «...և Պառակամանոսն ձմեռեաց Յուդտիքն (պիտի լինի՝ յՈւդտիքն—Հ. Բ.), ի գավառն Թեոդուպոլեաց» (Սմբատ Սպարապետ, էջ 42)։

¹²⁴ Արիստ. Լաստ., էջ 24։

Յրենաց»¹²⁵, Պարզ է, որ նա Տայքում իշխանությունը տվեց իրեն հավատարիմ մնացած բնիկ ազատանուն։

Տայքը բյուզանդական աղբյուրներում հայտնի է որպես Իբերիա, Տայք անվանումն այդ շրջանի բյուզանդական աղբյուրներում չի հանդիպում։ Սկզբնական շրջանում Իբերիան այնքան մեծ կարևորություն չուներ կայսրության համար։ Միայն 1021 թ. հետո նրա կարևորությունն արտակարգ մեծացավ։ Հարցն այն է, որ Վասպուրականի նվաճումից և Շիրակի թագավոր Հովհաննես-Սմբատի հետ Տրապիզոնում 1021 թ. կնքած պայմանագրից հետո, Տայք-Իբերիան հյուսիսից և Վասպուրականը՝ հարավից Շիրակի թագավորությունն առան աքցանի մեջ, այսինքն իրականացավ այն, ինչ ծրագրել էր Բյուզանդիան։ Հենց այս հանգամանքը կյանքի կոչեց Իբերիա բանակաթեմը, որը Վասպուրականի կատապանության հետ պետք է Շիրակի Բագրատունիների թագավորության մեռելաթաղի դերը խաղար¹²⁶։

Ն. Ադոնցը գտնում է, որ Իբերիա բանակաթեմն ստեղծվեց Վասիլ II-ի կողմից 1023 թ. բյուզանդա-վրացական պատերազմի ավարտումից հետո, որ բյուզանդական առաջին կառավարիչն այնտեղ եղել է Ռոմանոս Դալասենոսը¹²⁷, որը Կարինի «Վրացական» կոչվող դարբասների վրա թողած հունարեն վիմագիր արձանագրության մեջ իրեն անվանում է «Իբերիայի կատապան»¹²⁸։ Ն. Ադոնցի ասելով նա կառավարել է մինչև 1026 թ., քանզի 1027 թ., ինչպես հայտնի է բյուզանդական և հայկական աղբյուրներից¹²⁹, այդ պաշտոնն ստացավ Նիկետաս Պիսիդացին։ Սակայն պետք է նկատել, որ Ռոմանոս Դալասենոսի կառավարման ժամանակի վերաբերյալ աղբյուրները ոչինչ չեն ասում, նրա՝ Իբերիայի կատապան լինելու միակ վկայությունը Կարինի վերոհիշյալ արձանագրությունն է, որն անթվակիր է, հետևաբար Ռոմանոս Դալասենոսին Նիկետաս Պիսիդացու անմիջական նախորդը լինելու մասին ոչ մի կովան չունենք։ Ռոմանոսը բյուզանդական ծառայության

¹²⁵ Ասողիկ, էջ 278։

¹²⁶ 1045 թ. Անիի վրա հարձակվեց Միքայել Իասիտեսը, Իբերիա բանակաթեմի զորավարը, նրա ջանքերով ոչնչացվեց Բագրատունիների թագավորությունը։ Մատթեոս Ուոհայեցու տվյալներով, Անիի պարիսպների տակ պարտություն կրած Նիկողայոս պարակիմոմենոսը նահանջեց և ձմեռեց հենց Ուղթիքում, Տայքի մայրաքաղաքում («Մատթ. Ուոհ., էջ 96»)։

¹²⁷ Adontz, Les Dalassènes, p. 171.

¹²⁸ Սարգսյան, Տեղագրություն, էջ 74։

¹²⁹ Տե՛ս ստորև, էջ 96. Արիստ. Լաստ., էջ 41։

մեջ էր մինչև 1038/1039 թթ.¹³⁰, հետևաբար նա կարող էր Իբերիայի կա-
տապան լինել ոչ անպայման 1023—1026 թթ.¹³¹:

Բոլոր դեպքերում Իբերիա բանակաթեմն ստեղծվեց վասպուրական-
նի գրավումից և վրաց թագավոր Գիորգիի վասիլ II-ից պարտվելուց
հետո: 1023 թ. նրանց միջև հաշտություն կնքվեց, վասիլ II-ը տիրա-
ցավ Դավիթ կուրապաղատի այն հողերին, որ Գիորգին էր գրավել,
որից հետո՝ ահա «թագաւորին (վասիլ II-ը) իշխանս ի վերայ գաւառին
կացուցեալ»¹³²:

«Իշխան» տերմինը Արիստակես Լաստիվերցին օգտագործում է
կառավարիչ-կատապան նշանակությամբ: Օրինակ, խոսելով Կոստան-
դին VIII-ի գահակալության մասին, սլատմիչը նշում է, որ նա «զիշ-
խանս որ գաւառակալ էին, զորս մեծն վասիլ կարդեալ էր, ի նոյն հաս-
տատեաց»¹³³: Իսկ խոսելով Տարոնի մասին, նույն հեղինակը գրում է.
«իսկ ի կողմանս Տարօնոյ Թէոգորոս որդի Ահարոնի... նա էր իշխան
գաւառին»¹³⁴: «Իշխան գաւառին» դարձվածքը բյուզանդական աղբյուր-
ներում հանդես է գալիս օրհայ շէշ չօրօս ձևով, որի տակ կատա-
պանն է ենթադրվում: Վասպուրականի կառավարիչ Ահարոն Բուղարին
Սկիլիցեսն անվանում է հենց օրհայ շէշ չօրօս:

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ Տայք-Իբերիան բանակաթեմի
ստատուս ստացավ 1023 թ. հետո: Հենց այդ թվականից սկսյալ այդ
բանակաթեմը հայկական աղբյուրներում սկսեց կոչվել «գաւառն
վրաց»¹³⁵: տարբերվելու համար Վրաստանից, որ հայտնի էր «աշ-
խարհն վրաց» ձևով¹³⁶: Մենք գիտենք, որ 1027 թ. բանակաթեմի կա-
տապան էր նշանակվել Նիկետաս Պիսիդացին: Դրանից հետո Իբերիա
բանակաթեմի կառավարչի մասին տեղեկություններ չունենք ընդհուպ
մինչև XI դ. 30-ական թվականների վերջերի: Հնարավոր է, որ այդ ըն-
թացքում կառավարած լինեն հիշյալ Ռոմանոս Դալասենոսը, ինչպես և
նրա եղբայր Թեոփիլակտոսը:

¹³⁰ Տե՛ս Бартикян, О феме Иверия, стр. 69.

¹³¹ Պետական էրմիտաժի բյուզանդական արձճե կնիքների ժողովածուի մեջ կա Թեո-
փիլակտոս Դալասենոսի, Ռոմանոս Դալասենոսի եղբոր, մի կնիքը, որի վրա գրված է.
«Թեոփիլակտոս Դալասենոս, Իբերիայի կատապան»: Հայտնի չէ, ե՞րբ է Թեոփիլակտո-
սը կառավարել Իբերիա բանակաթեմը: Կնիքի մասին տե՛ս Шандровская, Неизвестный
правитель, стр. 79—86.

¹³² Արիստ. Լաստ., էջ 38:

¹³³ Նույն տեղում, էջ 40:

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 41:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 41—42: Գրիգոր Մագիստրոսը հիշում է «Վերիացուց կողմ»-ը
(էջ 231), հավանաբար Իբերիա բանակաթեմը:

¹³⁶ Նույն տեղում:

Իբերիայի վարչական ստատուտը փոփոխություն կրեց 1045 թ. Բագրատունյաց թագավորության վերացումից հետո:

Շիրակը, բյուզանդական աղբյուրների Մեծ Հայքը (Μεγάλη Ἀρμενία), անցնելով բյուզանդական կայսրության ձեռքը, Տայք-Իբերիայի հետ կազմեց վարչական մեկ միավոր՝ բյուզանդական կառավարչի՝ կատապանի կամ դուքսի իշխանության ներքո, որի պաշտոնական տիտղոսն էր «Հայաստանի և Իբերիայի կատապան» (Κατεπάνω Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας)¹³⁷: Այդպես է իրեն անվանում կառավարիչ Հովհաննես Մոնաստիրիոտեսը: Պահպանվել են նաև կառավարիչ Ահարոն Բուղարի արձձեկնիքները հետևյալ մակագրությամբ. «Տե՛ր, օգնյա՛ Իբերիայի և Մեծ Հայքի մագիստրոս և դուքս Ահարոնին»¹³⁸, (Κυριε βοήθει Ἰβηρίαν μαγιστρον καὶ δουξι Ἰβηρίας καὶ τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας):

Բյուզանդական պատմողական աղբյուրներում ևս, այդ թվում և Հովհաննես Սկիլիցեսի երկում, հիշյալ անձնավորությունը կոչվում է «Անիի և Իբերիայի կառավարիչ» (τοῦ Ἀνίου καὶ τῆς Ἰβηρίας κατάρχων)¹³⁹, որտեղ Անիի տակ ենթադրվում է հայ Բագրատունիների ողջ տիրույթը¹⁴⁰: Ավելորդ չէ նշել, որ նման հասկացություն հայկական աղբյուրներում գոյություն չունի: Արիստակես Լաստիվերցին առաջին կառավարիչ Ասիտին (Իասիտես) անվանում է «տեղակալ քաղաքին Անուլ»¹⁴¹, իսկ ամբողջ վարչական միավորը՝ «տէրութին Հայոց»¹⁴², Կառավարիչ Կեկավմենոսի մասին խոսելիս, Արիստակես Լաստիվերցին գրում է, թե նա «ունէր զիշխանութին տանն Հայոց»¹⁴³, իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին, խոսելով Բագրատ Վիկացու և Գրիգոր Բակուրյանի մասին, նշում է, թե նրանց «կացուցեալ էր թագաւորն պահապանս տանն Հայոց»¹⁴⁴:

Հայաստանի տարրեր նահանգներում կազմակերպված բյուզանդական բանակաթեմերի մեջ ամենից կարևորը «Հայաստանի և Իբերիայի» կատապանությունն էր, և պատահական չէ, որ հայկական աղբյուրներում եթե բոլոր կատապանությունների կառավարիչները կոչված են գավառապետ, իշխան գավառի, ապա Հայաստանի և Իբերիայի կա-

¹³⁷ Бенешевич, Три аннийские надписи, стр. 19.

¹³⁸ Шандровская, Нензвестные печати, стр. 61.

¹³⁹ Տե՛ս ստորև, էջ 157:

¹⁴⁰ Տե՛ս Բարտիկյան, О феме Иверия, стр. 74, прим. 30, 32.

¹⁴¹ Արիստ. Լաստ., էջ 63:

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 63:

¹⁴³ Նույն տեղում, էջ 80:

¹⁴⁴ Մատթ. Ուռհ., էջ 148:

ՀՐԱՁ ԲԱՐՔԻԿՅԱՆ

տապանը մեկ անգամ կոչված է «տեղակալ»¹⁴⁵։ Հայկական և ոչ մի այլ բանակաթեմի կառավարիչ այդ տիտղոսը չի կրել։ Այդ «տեղակալը» կրում էր նաև մագիստրոսի բարձր պատվաստիճանը։ Արիստակես լաստիվերցին ընդգծում է այդ հանգամանքը. «Իշխանին որ նստէր յԱնի և ունէր զպատիւ մագիստրոսութեան»¹⁴⁶։ Աղբյուրների տվյալների հիման վրա կարելի է կազմել «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմի կառավարիչների ցուցակը.

1. Միքայել Խասիտես	4. Ահարոն Բուլղար
2. Կատակալոն Կեկավմենոս	5. Հովհաննես Մոնաստիրիոտես
3. Լևոն Թոռնիկ	6. Բագարատ Վիկացի

Վասպուրականը հենց սկզբից կազմեց մի առանձին վարչական միավոր, Վասպուրականի կատապանությունը ('Ασπρα χαν(α, Βασπραχαν(α), որը կոչվում էր նաև Վերին Մարաստան (ἄνω Μηδία)¹⁴⁷։ Նրա կառավարիչը հայկական աղբյուրներում կոչվում է «Վասպուրականի գաւառապետ»¹⁴⁸ կամ «գուքս»¹⁴⁹։ Մայրաքաղաքը Վան քաղաքն էր (τὸ Ὑβαν (μυτρίπολις δὲ αὐτῇ τοῦ Βασπραχάν)։ Կատապանը որպես կանոն նստում էր Վանում, բայց մենք նրան հանդիպում ենք նաև Արճեռում. «Հասանէր (թուրքերի զորքը 1045 թ.) մինչև յԱրճէշ քաղաքն Հայոց։ Եւ էր անդ զօրավար մի Հոռոմոց՝ որում անուն ասէին Ստեփան կատապան»¹⁵⁰։

Աղբյուրները հնարավորություն են տալիս առավել հանգամանորեն կազմել հենց Վասպուրականի կատապանների ցուցակը՝ 1021—1060 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում.

¹⁴⁵ Արիստ. Լաստ., էջ 63 (ἐντροπώπου?)։

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 106։

¹⁴⁷ Գրիգոր Մագիստրոսի մի նամակի վերնագրից, ինչպես և Կելադիսի 1051 թ. արձանագրությունից կարելի է հանգել այն թյուր եզրակացության, որ Վասպուրականը Տարոնի հետ կազմեց մեկ միավոր («յորժամ էր գուքս ի Վասպուրական և ի Տարօն» («Գր. Մագ. թղթերը», էջ 143)։ Գրիգոր Մագիստրոսը հավանաբար տարրեր ժամանակներում է վարել Վասպուրականի, ապա Տարոնի, կառավարչի պաշտոնը։ Համենայն դեպս Գրիգոր Մագիստրոսի մի այլ նամակից (և ոչ նամակի վերնագրից, որ Մագիստրոսինը չէ), որն արդեն առիթ ունեցանք հիշելու, Տարոնը հիշված է որպես առանձին վարչական միավոր («Գր. Մագ. թղթերը», էջ 48)։ Հետաքրքրական է նշել, որ ըստ Մխիթար Այրիվանեցու (էջ 58) Կոստանգին Մոնոմախը նվաճելով Հայաստանը, «ետ զիշխանութիւն երկրիս Գրիգորոյ Մագիստրոսի, որ շինեաց զեկեղեցին Կեշառուաց»։

¹⁴⁸ Արիստ. Լաստ., էջ 48։

¹⁴⁹ Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 148։

¹⁵⁰ Մատթ. Ուե., էջ 99։

1. Վասիլ Արդիրոս	6. Կոստանդին Կավասիլաս
2. Նիկեփոր Կոմնենոս	7. Ստեփան Լիխուդես
3. Նիկոլայոս Խրիսելիոս	8. Գրիգոր Մագիստրոս
4. Նիկետաս Պեգոնիտես	9. Ահարոն Բուլղար
5. Գեորգիոս Մանիակես	10. Բագարատ Վիկացի ¹⁵¹

Վասպուրականի կատապանը (ինչպես, անկասկած, մյուս կատապանները ևս), ուներ իր պաշտոնեությունը, որից Սկիլիցեսը հիշատակում է Ահարոն Մագիստրոսի «ենթաքարտուղարին» (ὑπογραμματοῦς) Գեորգիոս Դրոսոսին, որ սուլթանի մոտ մեկնած դեսպանությունն էր գլխավորում:

Բացի այս խոշոր վարչական միավորներից, բյուզանդական կառավարությունը հայկական մի շարք շրջաններում ու քաղաքներում հաստատել էր կառավարիչներ, որոնք աղբյուրներում նույնպես իշխան կամ կատապան են կոչված: Չորրորդ Հալքի Պաղին (Պաղնատուն) գավառում 1051 թ. հիշվում է Պեռոս անունով կատապան¹⁵², որին 1055 թ.

151 Կ. Յուզբաշյանն իր հոդվածում (L'administration, էջ 182—183) տալիս է Վասպուրականի կատապանների ցուցակը, որը, չգիտես ինչու, սկսում է 1016 թ. (այդ թվականից կառավարած ցույց տալով Վասիլ Արգիրոսին և Նիկեփոր Կոմնենոսին), երբ դեռևս մինչև 1021 թ. գոյություն ուներ Վասպուրականի Արծրունյաց անկախ հայկական թագավորությունը: Սկիլիցեսը ցույց է տալիս, որ Վասիլ Արդիրոսը Վասպուրականի կառավարիչ նշանակվեց Սենեքերիմի Սերաստիա գնալուց (1021) հետո (տե՛ս ստորև, էջ 86), հետևաբար նա չէր կարող 1016 թ. Վասպուրականի կառավարիչ եղած լինել: Դժվար է պատկերացնել, որ Վասպուրականում 1016—1021 թթ. միաժամանակ կառավարել են Սենեքերիմ Արծրունին և բյուզանդական, այն էլ մեկը չէ, երկու կատապան: Յուզբաշյանի ցուցակում բացակայում է Նիկետաս Պեգոնիտեսի անունը: Նա հաջորդել է Նիկոլայոս Խրիսելիոսին (տե՛ս ստորև, էջ 111): Գեորգիոս Մանիակեսին Յուզբաշյանն հիշում է Վասպուրականի կատապանի պաշտոնում երկու անգամ՝ 1030 և 1035 թթ., ընդ որում մի անգամ «Ստորին Մարաստանի», որի տակ նա հասկանում է Անձնացիքն ու Մանազկերտը, երկրորդ անգամ «Վերին Մարաստանի»: Ստորին Մարաստանը Վասպուրականի հետ ոչ մի առնչություն չունի (տե՛ս ստորև, ծանոթ. 352): Մանիակեսը Վասպուրականի կառավարիչ դարձավ մեկ անգամ: Կատապանների Յուզբաշյանի ընդունած հերթականության մեջ ևս կան անճշտություններ: Այսպես՝ նրա ցուցակում Կոստանդին Կավասիլասին հաջորդում է Նիկոլայոս Խրիսելիոսը, այնինչ իրականում հակառակն է եղել: Նիկոլայոս Խրիսելիոսին Վասպուրականի կառավարիչ պաշտոնից հեռացնում է Ռոմանոս III Արգիրոսը (տե՛ս ստորև, էջ 111), իսկ Կավասիլասը, ինչպես Արիստակես Լաստիվերցին է ցույց տալիս, կառավարել է Վասպուրականում Ռոմանոս III կայսեր հաջորդ Միքայել Պափլագոնացու օրոք (Արիստ. Լաստ., էջ 48): Այնուհետև, Ստեփան Լիխուդեսի իշխանության սկիզբ է նշված 1046 թ., այնինչ Մատթեոս Ուոհայեցին հիշատակում է նրան այդ պաշտոնում դեռևս 1045 թ. (Մատթ. Ուոհ., էջ 99):

152 Մատթ. Ուոհ., էջ 111:

փոխարինեց Մելիսանոսը¹⁵³։ Մանաղկերտի մասին խոսելիս, Լաստիվերցին գրում է. «Իսկ Վասիլն՝ որ քաղաքին իշխանն էր»¹⁵⁴ կամ «Իշխանն որ ունէր զհոգ վերակացութեան քաղաքին»¹⁵⁵ (Մանաղկերտի)։ Նա հիշում է նաև Կարին քաղաքի իշխանին¹⁵⁶, որ, ամենայն հավանականութեամբ, ենթարկվում էր «Հայաստանի և Իբերիայի» կատապոլանին¹⁵⁷։

Բացի կատապոլան-նահանգապետից, Հայաստանի բյուզանդական կատապոլանություններում հաստատված էին նաև բյուզանդական դատավորներ— *քրուշի*, որոնց իրավասության մեջ էր գատ-գատաստանը տվյալ նահանգում։ Դեռևս Վասիլ II-ի օրոք, երբ հիշյալ կայսրը «տիրէ բազում գաւառաց և բերդից և քաղաքաց... կացուցանէ ի վերայ նոցա գործակալս և դատաւորս և վերակացուս»¹⁵⁸։ Դատավորները, ինչպես երևում է աղբյուրներից, շատ ընդարձակ իրավունքներ ունեին, բացի դատականից, նաև ֆինանսական ու քաղաքական։ Խոսելով 1057 թ. դեպքերի մասին, Լաստիվերցին հիշում է մի դատավորի, որ «ունէր զհոգս արևելից», հավանաբար «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմի, որն անգամ հրամայեց ձերբակալել Լիպարիտի որդի Իվանին, նրան բանտ նետել, բռնագրավել նրա «անշափ գանձը», ձերբակալել նաև «զամենայն զոր ինչ և նա յարևելից ժողովեալ էր»¹⁵⁹։ Բյուզանդական գատավորին հիշատակում է Լաստիվերցին նաև թոնդրակյան շարժման առնչությամբ, որ «առաքի ի թագաւորէն»։ Նա է «դատաւոր իրաւանց աշխարհին»¹⁶⁰, որ իրավունք ունի անգամ զինվորներ ուղարկելու¹⁶¹։

7. Բյուզանդիայի տնտեսական փառափառությունը Հայաստանում։ Բյուզանդական կայսրության շուրջ հարյուրամյա տիրապետության ժամանակ Հայաստանում վարած տնտեսական քաղաքականության մասին աղբյուրներում շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ կայսրության առաջնահերթ միջոցառումներից մեկը երկրում հարկային լուծ հաստատելն է։ Արիս-

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 122։

¹⁵⁴ Արիստ. Լաստ., էջ 94։

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 90։

¹⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 106։

¹⁵⁷ Նույն տեղում։

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 24։

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 106։

¹⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 130։

¹⁶¹ Նույն տեղում։

տակես Լաստիվերցուց հայտնի է, որ Վասիլ II-ը «ի շորեքհարիւր վաթսուն և եօթն ամի թուականիս մերոյ» (1018), այսինքն հենց բուլղարական պատերազմի ավարտին, երբ նա իրեն բավականին ապահով էր զգում, «առաքէ ...գնիկոմիտացի իշխան ոմն, որ եկեալ մարդահարկ արկանէ յերկրիս»¹⁶²,

Հարկահանություն Հայաստանում գոյութիւն ուներ նաև Կոստանդին Մոնոմախ կայսեր օրոք, այդ մասին է վկայում նույն Լաստիվերցին. «զոր ի հարկաց ամենայն աշխարհաց ժողովէր»¹⁶³, Պետք է ընդգծել, որ Վասիլ II-ի և Կոստանդին Մոնոմախի քաղաքականութիւնը Հայաստանում իրարից արմատապես տարբերվում էր։ Վասիլը, ինչպես և նրան հաջորդած եղբայրը՝ Կոստանդին VIII-ը շատ զգույշ քաղաքականութիւն էին վարում, լինի տնտեսական, լինի հարկային, լինի կրոնական կամ իրավական։ Եվ պատահական չէ, որ այդ երկու կայսրերին, ինչքան էլ տարօրինակ դա թվա, հայկական աղբյուրներում գրական գնահատական է տրված։ Վասիլ II-ը Լաստիվերցու համար «երանելի»¹⁶⁴ կայսր է, Ուտհայեցու համար՝ «հայրն ամենեցուն» որ «անուն բարի ստացաւ ի վերայ արարածոցս՝ ողորմած ի վերայ այրեաց և գերեաց ի իրաւարար զրկելոց»¹⁶⁵, նա «եղև որպէս զհայր աշխարհիս Հայոց...»¹⁶⁶, որ իբր իր մահվան մահիճում «անդարձ արարեալ նմա (իւր եղբայր Կոստանդին) վասն աշխարհին Հայոց, զի հայրաբար սիրով խնամեսցէ զազգն զայն»¹⁶⁷,

նույն գնահատականին է արժանացել նաև Կոստանդին VIII-ը։ Նա «քաղցրութեամբ հովուեաց զամենայն հաւատացեալս Աստուծոյ... և բարի յիշատակաւ զնաց առ հարս իւր»¹⁶⁸։ Հայ ժողովրդի մեջ տարածվել էր նույնիսկ մի առասպել (անկասկած Բագրատունիների անկումից հետո), համաձայն որի Կոստանդին VIII-ը ուզում էր հավիտյան պահպանել հայոց թագավորութիւնը¹⁶⁹։

Բոլորովին այլ էր Կոստանդին Մոնոմախի հարկային քաղաքական-

162 Արխստ. Լաստ., էջ 28։

163 Նույն տեղում, էջ 95, Գրիգոր Մագիստրոսը հիշատակում է Մելիտենեի շրջանում գործող «պուստեպատրիկ և աշխարհագիր» մի անձնավորության մասին։ «Գր. Մագ. թղթերը», էջ 225։

164 Արխստ. Լաստ., էջ 95։

165 Մատթ. Ուտհ., էջ 30։

166 Նույն տեղում, էջ 50։

167 Նույն տեղում, էջ 55։

168 Նույն տեղում, էջ 56։

169 Արխստ. Լաստ., էջ 57։

նությունը: Կեկավմենոսը այդ առթիվ դրում էր, թե կայսրը Իբերիա և Միջագետք ուղարկեց իր պաշտոնյա Սերվիլիասին՝ գույքի հաշվառում կատարելու և հարկեր նշանակելու համար, այնպիսի հարկեր, որոնք, պատմիչի ասելով, այդ մարդիկ իրենց օրում չէին տեսել: Հարկերի ծանրությունը պատճառ դարձավ, գրում է Կեկավմենոսը, որ այդ մարդիկ տնով տեղով (καὶ οὐκ ἐκ) անցնեն պարսից թագավորի (իմա՝ սելջուկ սուլթանի) կողմը¹⁷⁰:

Կեկավմենոսն Իբերիայի տակ նկատի ունի Հայաստանի և Իբերիայի միացյալ բանակաթեմը, իսկ Միջագետքի մեջ, ինչպես տեսանք, մտնում էին ի միջի այլոց Չորրորդ Հայքը և Բարձր Հայքը:

Բյուզանդիան բացի ընդհանուր մարդահարկից, հարկեր էր գանձում նաև Հայաստանի քաղաքների առևտրականներից և արհեստավորներից: Այդ մասին պատմողական աղբյուրներում որևէ տեղեկություն չկա¹⁷¹, վկայություններ են պահպանվել Անիի մայր տաճարի պատերին փորագրված երկու վիմագիր արձանագրություններում, որոնցից մեկը Հայաստանի և Իբերիայի կատապան Ահարոն Բուլղարն է փորագրել տվել շուրջ 1056 թ., մյուսը՝ Բագարատ Վիկացին հավանաբար 1060 թ.:

Տվյալ ժամանակաշրջանում Անին շատ հարուստ ու զարգացած քաղաք էր, միջազգային առևտրի աշխույժ կենտրոն: Այստեղ բարձր զարգացման էին հասել արհեստները¹⁷²: Այդ մասին վկայում են ոչ միայն հայկական, այլև բյուզանդական աղբյուրները: Միքայել Ատտալիատեսը, օրինակ, գրում է, որ Անին հրաշալի քաղաք էր (ὕψιστος πόλις), որ նրա ողջ բնակչությունը առևտրով էր ղրաղված¹⁷³:

Նվաճելով Հայաստանի քաղաքները, բյուզանդացիները քաղաքային բնակչությունից՝ առևտրականներից ու արհեստավորներից սկսեցին հարկեր գանձել, հարկեր, որոնք կայսրության հիմնական եկամուտն էին կազմում: XI—XII դդ. սահմանագլխին գրած արաբ գիտնական Մարվազին ցույց է տալիս, որ Բյուզանդիայի «պետական եկամտի մեծ մասը կազմում են առևտրականներից գանձած հարկերը»¹⁷⁴: Ահարոն

¹⁷⁰ «Советы и рассказы», стр. 152—154.

¹⁷¹ Կցկտուր տեղեկություններ կան Սկիլիցեսի մոտ՝ Եղեսիայի վերաբերյալ: Գեորգիոս Մանիակեսը, 1032 թ. գրավելով Եղեսիան, կայսեր ուղարկեց քաղաքի տարեկան հարկը, որ կազմում էր 50 լիտր ոսկի (3600 ոսկեդրամ): Տե՛ս ստորև, էջ 110:

¹⁷² Манандян, О торговле... Առաջինը, քաղաքները և արհեստները, հտ. Ա—Բ,

¹⁷³ Mich. Attal., էջ 80—81,

¹⁷⁴ Minorsky, Marwazi..., էջ 462:

Մագիստրոսի վերոհիշյալ արձանագրության մեջ, ի միջի այլոց, ասված է. «Բերի ոսկի մատանեաւ (այսինքն՝ կայսերական խրիսովուով հաստատված) գիր աղատութեան զինքնակալ ժիրանեծին թագուհոյն վասն պալստից տանց ֆաղափս և քաստակին, զոր տաին ամ յամէ շափ ութից լտերց. [այլ] և ի խնգրո իշխանաւորացս խափանեցի և զգիւտ երկուց լտերց զոր տայր մութասիբն...»¹⁷⁵։ Այս արձանագրությունից պարզվում է, որ Անիի առևտրականներն ու արհեստավորները մինչև այս արձանագրության փորագրությունը բյուզանդական կառավարության վճարում էին ութ լիտր ոսկի (576 ոսկեդրամ) հարկ։ Քաղաքապետը (մութասիբը) հավանաբար պետության, իր հերթին հարկ էր վճարում՝ երկու լիտր ոսկու չափով (144 ոսկեդրամ), հարկ, որ արձանագրության մեջ «գիւտ» է կոչված։

Անիի արհեստավորների ու առևտրականների վճարած հարկի մասին վկայում է և Անիի կառավարիչ Բադարատի արձանագրությունը, այն տարբերությամբ, որ եթե Ահարոնի արձանագրության մեջ այդ հարկը բյուզանդական տերմինով է նշանակված (պախտ տանց), ապա Բադարատի արձանագրության մեջ արդեն մշակվել է հայկական տերմին՝ «տանուտուրին»¹⁷⁶ (տուրք տներից՝ արհեստանոցներից, խանութկուղպակներից)։ Այս արձանագրությունից պարզվում է, որ եթե Ահարոն Մագիստրոսի կառավարման ժամանակ Անիի արհեստավորներն ու վաճառականները ազատվում էին այդ հարկից, ապա շուրջ 1060 թ. Բադարատի իշխանության օրոք վերականգնվում էր, այն տարբերությամբ, որ եթե Ահարոնի ժամանակ հարկի գումարը հաստատուն էր և այն վճարվում էր ուղղակի պետության, ապա Բադարատի ժամանակ հարկի գումարը անորոշ էր և նրա գանձման գործը կապալով տրվում էր հարկահաշաններին, որոնք աղբյուրներում հայտնի են որպես «պակտոնարիոս» (πακτοναριος)¹⁷⁷, «պախտ» գանձող։ Նրանց խղճից էր կախված գանձվելիք հարկի քանակը։

Նման հարկային քաղաքականությունը անկասկած տարածված էր Հայաստանի և այլ քաղաքներում։ Դժբախտաբար, այդ մասին աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել։

Մենք որևէ տեղեկություն չունենք խոշոր կալվածատերերի վճարած հարկերի մասին, իսկ այդպիսիներ՝ աշխարհիկ թե հոգևոր, Հայաստանում շատ-շատ էին։ Հայոց եկեղեցին Պետրոս Գետադարձի օրոք ուներ

¹⁷⁵ «Դիվան հայ վիմագրության», պր. I, էջ 38։

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 37։

¹⁷⁷ «Советы и рассказы», стр. 238.

«Հինդ հարիր դեղ անուանի և մեծանիստ և շահաւէտ ընտիր ընտիր»¹⁷⁸։ Բյուզանդական տիրապետութեան օրոք, հասկանալի է, հայ եկեղեցին դրանցից զրկվեց, բայց այդուհանդերձ հայոց եկեղեցին եկամուտներ ուներ, քանի որ բյուզանդացիները Պետրոս Գետադարձի հաջորդին՝ խաչիկին «ընդ հարկիւ կամէին արկանել»¹⁷⁹։ Սակայն ասվածից չի կարելի եզրակացնել, որ հայ հոգևորականներն ընդհանրապես զրկվեցին իրենց կալվածներից։ Կաթողիկոսութեան հողային հարստութեան հարված հասցնելն ավելի քաղաքական դրդապատճառներ ուներ, քան տնտեսական։ Հայաստանում հենց բյուզանդական տիրապետութեան օրոք լայնածավալ կալվածներ հայ հոգևորականներն ունեին։ Օրինակ, Արծնի Դավթուկ քորեպիսկոպոսի հարստութիւնները սելջուկ-թուրքերը քառասուն ուղտերի վրա բարձեցին՝ ու տարան, իսկ նրա տնից «ութ հարիր վեցկի եզանց ելանէին»¹⁸⁰։ Այդքան անասուն աշխատացնելու համար մշակելու համապատասխան հողային տարածութիւն էր պետք։

Բյուզանդական կայսրութիւնը, ինչպես ասվեց, չէր հանդուրժում հայ ֆեոդալների, ավագանւո առկայութիւնը Հայաստանում։ Աշխատելով հեռացնել նրանց մայր երկրից, միաժամանակ նա ոչ հայ ֆեոդալների էր հաստատում։ Նրանց շնորհելով ընդարձակածավալ կալվածներ, ջանում էր իր համար տնտեսական ու քաղաքական հենարան ստեղծել Հայաստանում։ Դրա փայլուն օրինակը Նվստաթիոս Բոյիլասն էր, որին Բյուզանդական կայսրութիւնը հաստատեց Կղարջքում, նվիրելով բազմաթիվ եկամտաբեր կալվածներ¹⁸¹։

8. Բյուզանդիայի փաղափականութիւնը տեղական ավագանու նրկատմամբ։ Բյուզանդական կայսրութիւնը, նվաճելով Հայաստանը, նրա ավագանու (աշխարհիկ, թե հոգևոր) նկատմամբ մշակել էր որոշակի քաղաքականութիւն, որն իրադործում էր ամենայն բժախնդրութեամբ։ Այդ քաղաքականութեան էությունը մի քանի խոսքով տալիս է Մատթեոս Ուռհայեցին. «Յորժամ այր քաջ և զօրաւոր դտանէին,— գրում է նա,— զաշսն խաւարեցուցանէին և կամ ի ծովն ձդեալ խեղդամահ սատակէին»¹⁸²։ Բայց կայսրութիւնը միաժամանակ ամեն կերպ աշխատում էր պահպանել, սիրաշահել պաշտոններ ու աստիճաններ շնորհելով, հլու դործիք դարձնել իր կողմնակիցներին, իսկ հակառակորդներին ցրել կայսրութեան ամրողջ տարածքով մեկ։ Սի փաստ, որ

178 «Մատթ. Ուռհ., էջ 153։

179 Արիստ. Լաստ., էջ 83։

180 Մատթ. Ուռհ., էջ 103։

181 Բարթիկյան, Բոյիլասի կտակը, էջ 393—429։

182 Մատթ. Ուռհ., էջ 136։

հանդիպում է Ստեփանոս Տարոնեցու պատմական երկում, վերաբերում է սոսկ Տայքին, բայց բոլոր հիմքերը կան այն տարածելու ողջ Հայաստանի վրա: Պատմիչը դրում է. «Թագաւորն Վասիլ... զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, զհաւատարիմս կարգեալ ի նոցա, և զմնացեալ ազատսն Տայոց առեալ տաւաւ ընդ ինքեան՝ բնակեցուցանել յաշխարհին Յունաց»¹⁸³:

Վասիլ կայսեր այս քաղաքականությունը կայսրության համար նորություն չէր, այն մշակված էր բազում դարեր առաջ, դեռևս Արշակունյաց հարստության վերացումից հետո և որի հոյակապ ձևակերպումը գտնում ենք Սեբեոսի մոտ: Հանրահայտ է Մավրիկիոս կայսեր նամակը՝ ուղղված պարսից շահնշահ խոսրովին. «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ, ասէ, ես զիմս ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեք կեցցուք խազագութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի իւրեանց լինիցին՝ մեղ հանգչել ոչ լինի»¹⁸⁴: Մավրիկիոսը, հարկավ, նկատի ուներ ոչ ողջ հայ ժողովրդին, այլ նրա ավագանուն և ղինյալ ուժերին:

Վասիլ II-ի այդ քաղաքականությունը շարունակեցին և նրա հաջորդները: Վասիլի եղբայր Կոստանդինն իր իշխանության երկրորդ տարում, 1027 թ., «առաքէ ...յարևելս վերակացու աշխարհին զնիկիտ ոմն ներքինի, որ եկեալ անցանէ ի գաւառն Վրաց (իմա Իբերիա բանակաթեմր), և պատիր բանիւք զբազումս յազատաց աշխարհին հանեալ ի հալրեմեաց՝ առաքէ ի դուռն քազաւորին: Զոր տեսեալ և ուրախացեալ՝ մեծամեծ պարզեօք և իշխանական զահու պատուէ զնոսա, և տայ նոցա լստ արժանեաց գիւղս և աւանս գրով և մատանեաւ ժառանգութիւն յաւիտենից»¹⁸⁵:

Արիստակես Լաստիվերցու վերոբերյալ տողերի մեջ հայելու նման արտացոլված է կայսրության քաղաքականությունը. եկամտաբեր կալվածներ շնորհելով կայսրության սահմաններում, հեռացնել ավագանուն իր հայրենիքից, որպեսզի վերացնի ժողովրդի հնարավոր ազատա-

¹⁸³ Ասողիկ, էջ 278: Այդ մասին վկայում է անգամ Հովհաննես Սկիւիցեաւը, ցույց տալով, որ Իբերիայի (Տայքի) նվաճումից հետո Վասիլ II-ը իր հետ Փյունիկե տարավ Իբերիայի ազնվականության գլխավորներին (τοὺς ἐν τῇ κατ'αὐτὸν Ἰβηρίᾳ κατὰ γένος πρωτεύοντας), որոնցից հիշատակում է Պակուրյանին (Գրիգոր Բակուրյանի հորը), Թևդատին և Ֆերսին (տե՛ս ստորև, էջ 75):

¹⁸⁴ Սեբեոս, էջ 49:

¹⁸⁵ Արիստ. Լաստ., էջ 41:

գրական շարժումը գլխավորելու ընդունակ մարդկանց վտանգը: Շատ խոստուն է Կոստանդին Մոնոմախի գործունեությունը Չորրորդ Հայքում, որտեղ նա ձերբակալել է տալիս, սսլանում կամ կղզիները աքսորում ասլստամբություն նախապատրաստող Պաղինի իշխաններին¹⁸⁶:

Բյուզանդիան առաջին հերթին ուզում էր գլխատել հայ ժողովրդի ռազմական ավագանուն, քանզի նա էր իր հնարավոր հակառակորդը:

9. Բյուզանդիայի ռազմական ֆաղափականությունը Հայաստանում: Կայսրությունը թեև դեմ էր հայկական ավագանու գոյությանը Հայաստանում, այդուհանդերձ դեմ չէր հայկական ռազմական ուժերի գոյության, քանզի այդ զորքերն իրեն միշտ էլ պետք էին: Գրավելով Հայաստանի այս կամ այն նահանգը, Բյուզանդիան լուծարքի չէր ենթարկում տեղի զինական ուժերը: Տարոնը կայսրության կցվեց 966 թ., բայց մի քանի տարի անց Հովհաննես Չմշկիկի ժամանակ, հիշվում է Բուղդա-րիայում ռուսների դեմ պատերազմող հայոց հետևակը¹⁸⁷: Ասողիկը հայոց 425 (976) թ. տակ հիշում է «զհեծելագունդ զօրն Հայոց, որ ընդ Տունաց թագաւորութեամբն»¹⁸⁸: 1000 թ. նա խոսում է Չորրորդ Հայքի և Տարոնի զորքերի մասին¹⁸⁹: Դավիթ Կուրապաղատը իր կտակում վասիլ II-ին էր թողել բացի իր երկրից, նաև իր «ազատագունդը»¹⁹⁰: Հայկական զորքեր կային Սասունում: Նրանք բավական նեղություն պատճառեցին Չմշկիկի հոռոմ զորքերին¹⁹¹:

Հայկական զորքերի մասին հիշատակություն ունի Մատթեոս Ուոհայեցին Միքայել V-ի օրոք, հետևյալ պարզաբանությամբ. «որք ընդ Հոռոմոց իշխանութեամբն էին՝ Սեբաստիա և Տարօն և ամենայն վասպուրական»¹⁹²: Չորքեր ունեւ հայ իշխան Գանձին՝ Բերկրիի համար մղվող պատերազմի ժամանակ¹⁹³: «Հայոց աշխարհի» զորքեր են հիշվում Կոստանդին Մոնոմախի ժամանակ¹⁹⁴, որոնց մի մասը, անկասկած, Շիրակի Բագրատունիների վերացած թագավորության զինյալ ուժերն էին:

Մենք որոշ գաղափար ունենք նաև հայկական զինուժի քանակի մասին: Հովհաննես Չմշկիկի դեմ Աշոտ III Ողորմածը դուրս հանեց

¹⁸⁶ Մատթ. Ուոհ., էջ 110—112:

¹⁸⁷ Ասողիկ, էջ 184:

¹⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 191:

¹⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 276:

¹⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 275:

¹⁹¹ Մատթ. Ուոհ. էջ 18:

¹⁹² Նույն տեղում, էջ 88:

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 75:

¹⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 93, 98:

ողջ Հայաստանից գումարված ութսուն հազար հոգի¹⁹⁵, իսկ 983 թ. Ատրպատականի ամիրա Մամլանը հարձակվեց Տալթի կուրապաղատ Դավթի վրա, վերջինս նրա դեմ հանեց «հետևակս աղեղնաւորս երեք հազար, և ձիաւորս երկու հազար և հինգ հարիւր»¹⁹⁶: Դավիթը հենց այս զորքերը կտակեց Վասիլ II-ին: 989 թ. հայոց սպարապետը զորածո-ղով արեց «զՄարզպետական գունդն քառասուն և հինգ հազար արանց քաջաց, զատ ի յարքունական գնդէն»¹⁹⁷: Գագիկ I-ի թագադրման հան-դեսներին մասնակցեցին հայոց թագավորության «հարիւր հազարաց վառելոց ընտիր արանց ի մարտ պատերազմաց անուանեաց և քաջ կո-րովեաց»¹⁹⁸: 1020 թ. հայոց թագավոր Հովհաննես-Սմբատն իր եղբոր Աշոտի վրա արշավեց քառասուն հազարանոց հետևակով և քսան հա-զարանոց հեծելազորով¹⁹⁹: Աշոտն էլ ուներ իր զորքերը, որոնց քանակը հայտնի չէ: Մենք չգիտենք նաև Վասպուրականի թագավորության (հե-տագայում՝ կատապանության) զինուժի քանակի մասին: Բյուզանդա-ցիներին՝ Անիի վրա կատարած երկրորդ հարձակման ժամանակ՝ XI դ. 40-ական թվականների սկզբին, սպարապետ Վահրամ Պահլավունին դուրս հանեց «մնացեալք զօրքն Հայոց»՝ «արք երեսուն հազար հետե-վակք և ձիաւորք»²⁰⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, հայկական զորքեր կային Հայաստանի՝ Բյուզանդիայի կողմից նվաճված բոլոր նահանգներում, որոնց հաշվի չառնել կայսրությունը չէր կարող: Նա ջանում էր դրանք փոշիացնել, չթողնել Հայաստանում, մշտապես ուղարկում էր պատերազմական տարբեր ճակատներ՝ ընդդեմ թշնամիների: Մենք հայկական զորքերի ենք հանդիպում Բուղարիայում՝ Չմշկիկի ժամանակ²⁰¹, նրանց մենք տեսնում ենք այնտեղ 986 թ. Վասիլ II-ի բանակում²⁰², 994 թ. Անտիո-քի շրջանում՝ եգիպտացիների դեմ պատերազմելիս²⁰³ և այլն:

Բայց, հարկավ, հայոց ողջ զինուժը երկրից հեռացնել հնարավոր չէր: Եվ ահա հանկարծ կատարվում է անսպասելին, հրապարակվում է Կոստանդին Մոնոմախի հրովարտակը տեղական զորքերի լուծարքի վե-րաբերյալ: Միքայել Ատտալիատեսը, գրելով սելջուկ-թուրքերի Հայաս-

195 Մատթ. Ուոն., էջ 17:

196 Նույն տեղում, էջ 36:

197 Նույն տեղում, էջ 3:

198 Նույն տեղում, էջ 4:

199 Նույն տեղում, էջ 8:

200 Նույն տեղում, էջ 85:

201 Ասողիկ, էջ 184:

202 Նույն տեղում, էջ 245:

203 Նույն տեղում, էջ 262:

տանում տարած դյուրին հաղթանակների մասին, այդ բանում մեղավոր է համարում Կոստանդին Մոնոմախին։ Ունենալով ռազմունակ «իբերական»²⁰⁴ զորք, դրում է նա, որն իր «կերակուրն» (ὀψόνιον) ստանում էր մերձակա գյուղերից, կայսրը զրկեց զորքը այդ «կերակրից», որով ոչ միայն կորցրեց իր դաշնակիցներին, այլև նրանց իր թրշնամիների վերածեց²⁰⁵։ Ավելի պարզ ու հստակ է գրում Հովհաննես Սկիլիցեսը։ Կոստանդին Մոնոմախը, գրում է նա, «Լևոն Սերվլիասի միջոցով լուծարքի ենթարկեց շուրջ հիսուն հազարի հասնող իբերական զորքը, և զինվորների փոխարեն այդ վայրերից բազում հարկեր էր հավաքում»²⁰⁶։

Կոստանդին Մոնոմախի ռազմական ռեֆորմը տարածվում էր ոչ միայն «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմի վրա, այլև Միջագետք բանակաթեմի, որի մեջ էին մտնում նաև Զորրորդ Հայքն ու Բարձր Հայքը։ Կեկավմենոսը, խոսելով նույն Սերվլիասի մասին, նշում է, որ կայսեր հրամանով նա գնաց Իբերիա և Մեսոպոտամիա (Միջագետք բանակաթեմը), որպեսզի աշխարհագիր անցկացնի և հարկեր նշանակի, որոնց տեղի բնակիչներն իրենց օրում չէին տեսել։

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Մոնոմախի օրենքի էությունը կայսրության ենթակա տեղական զորքերի լուծարքն էր։ Ի՞նչն էր գրաւ պատճառը։ Եթե հավատանք բյուզանդական աղբյուրներին, ապա գրաւ պատճառը կայսեր ազահոյությունն էր ու շռայլությունը, դրամ կորզելու ու խնայելու նրա մարմաջը²⁰⁷։ Այդպես է դատում նաև Արիստակես Լաստիվերցին, «զգանձս, զոր ի հարկաց ամենայն աշխարհաց ժողովէր,— գրում է նա,— զոր պարտ էր ի պէտս հեծելոց բաշխել և բազմացուցանել հեծելազօրս ընդդէմ թշնամեաց՝ որ զաշխարհս ի խաղաղութեան կարէին պահել յաղթելով թշնամեացն... ի բողից ծախսն վճարէր...»²⁰⁸։

Բայց այդպե՞ս էր արդյոք իրականում։ Եթե ուշադիր կարդանք հայկական աղբյուրները, ասլա կարելի է գալ միանգամայն այլ եզրակացություն, համոզվել, որ Բյուզանդական կայսրությունը XI դ. կեսերին այդ քայլին դիմելու լուրջ շարժառիթներ ուներ։

²⁰⁴ Ենթադրվում է «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմի ղինությունը է. Հոնիգմանը «Իբերական» զորքը համարում է ղուտ հայկական։ Տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 178.

²⁰⁵ Mich. Attal., p. 44—45.

²⁰⁶ Տե՛ս ստորև, էջ 180.

²⁰⁷ Mich. Attal., p. 44.

²⁰⁸ Արիստ. Լաստ., էջ 95.

Հայկական զինված ուժերը Բյուզանդիայի համար երկսայրի սուր էին: Նրանք, ճիշտ է, օգուտ էին տալիս, բայց և գլխացավանք պատճառում: Նիկեիոս II Փոկասին վերագրվող «De velitatione bellica» երկում խոսվում է հայ սահմանապահ զորքերի անհուսալիության մասին²⁰⁹: Սասունցիների հետևակազորը Տարոնում, Այծյաց բերդի մոտ մեծ վնաս հասցրեց Հովհաննես Չմշկիկի զորքերին²¹⁰: Տարոնի նվաճումից անցել էր ընդամենը տասը տարի, երբ 976 թ. մենք տեսնում ենք, որ հայոց զորքը հենց Տարոնի իշխաններ Գրիգորի ու Բագարատի գլխավորությամբ «ահաբեկ արարեալ զգօրսն Յունաց՝ զօրէն փոթորկեալ մրրկի շփոթէին, զյոլովս սրախողխող արարեալ և զբազումս ձերբակալ»²¹¹: Մի փոքր անց, 990 թ. հայերը միանում են կենտրոնական կառավարության դեմ ապստամբած Վարդաս Փոկասին²¹²: 1000 թ. Դավիթ կուրապաղատի զորքերը մարտ տվեցին Տայքը գրավող բյուզանդական զորքերին²¹³:

Շուրջ 1040 թ. Բյուզանդիայի դեմ ապստամբություն նախապատրաստեցին Սենեքերիմ Արծրունու որդիներ Ատոմն ու Ապուսահյը Սեբաստիայում: Միքայել կայսրը նրանց դեմ ուղարկեց ակոլուժոսին՝ տասնհինգ հազարանոց վարձկան բանակով, ձերբակալեց ապստամբների ղեկավարներին և Կոստանդնուպոլիս բերեց²¹⁴: Եթե ծրագրված ապստամբությունը կանխելու համար անհրաժեշտ է լինում տասնհինգ հազարանոց բանակ ուղարկել, պիտի ենթագրել, որ ապստամբները զգալի զինուժ էին ութի հանել: 1051 թ. Կոստանդին Մոնոմախի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Բալահոլիտը Չորրորդ Հայքում: Ապրստամբների դեմ ուղարկված կատապան Պեռոսը ձերբակալեց ապրստամբների պարագլուխներին՝ իշխան Աբելի որդիներ Հարպիկին, Դավթին, Լևոնին և Կոստանդինին, առաջինին գլխատեց, մյուսներին աքսոր ուղարկեց²¹⁵:

Շիրակի նվաճումից հետո Բյուզանդական կայսրությունը հայոց կաթողիկոս Պետրոսին պատվավոր աքսորի մեջ էր պահում Կոստանդնուպոլսում, նրան չէր թողնում Հայաստան վերադառնալ, քանզի վախենում էր, որ նա «երթեալ ապստամբեցուցանէ զԱնի»²¹⁶:

209 Կոստանդին Միքանածին, էջ 202:

210 Մատթ. Ուոհ., էջ 18:

211 Ասողիկ, էջ 191:

212 Նույն տեղում, էջ 251:

213 Նույն տեղում, էջ 277:

214 Մատթ. Ուոհ., էջ 83:

215 Նույն տեղում, էջ 109—112:

216 Արխստ. Լաստ., էջ 82:

Ասվածից պարզ է դառնում Կոստանդին Մոնոմախի ռեֆորմի իմաստը: Նա պարզապես կես հազարամյակ անց կրկնում էր Զենոն և Հուստինիանոս I կայսրերի ռեֆորմները: Բյուզանդական Չորրորդ Հայքը, որ գտնվում էր կայսրության կազմում, կառավարվում էր հայ նախարար-սատրապների կողմից, որոնք ունեին իրենց սեփական ղինութը: Նրանք պատերազմական գործերում ինքնուրույն ու անկախ էին: Այն պատճառով, որ Չորրորդ Հայքի նախարարները մասնակից դարձան Զենոնի դեմ բարձրացված Իլլոսի և Լեոնտիոսի ապստամբությանը, կայսեր կողմից զրկվեցին սեփական զինված ուժեր ունենալու իրավունքից: Վերջնական հարվածը հասցրեց Հուստինիանոս I-ը: Նա վերջ տվեց սատրապների իշխանությանը Չորրորդ Հայքում, տեղում դուքսերի նշանակեց և հաստատեց զուտ բյուզանդական կայազորներ²¹⁷:

Այսպիսով, Մոնոմախի ռեֆորմի նպատակը Հայաստանում հնարավոր ապստամբությունների առաջն առնելն էր, բյուզանդական վարչության գործը հեշտացնելը: Ինչ խոսք, դիմելով նման քայլի, կայսրությունը ելնում էր այդօրվա կամ ծայրահեղ դեպքում՝ վաղվա շահերից, բայց ոչ ավելի կամ պակաս հեռավոր ապագայի, և նման քաղաքականությունը ճակատագրական դարձավ ոչ միայն Հայաստանի, այլև իր իսկ Բյուզանդիայի համար: Միայն հայ ղորքերը կարող էին շահագրգռված լինել Հայաստանի պաշտպանությանը, և ոչ օտար վարձկանները, որոնց կայսրությունը հաստատում էր Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Հանուն ինչի՞, օրինակ, պետք է իրենց կյանքը զոհեին բուլղարները Վասպուրականում²¹⁸, ռուսները՝ Տայքում²¹⁹, վարյազները՝ Բաբերդում²²⁰, կամ ուզերն ու պածինականները՝ Մանազկերտում²²¹: Եվ պատահական չէ, որ Մատթեոս Ուռհայեցին բյուզանդական ղորքերը Հայաստանում որակում է որպես «սուտ պահապաններ»²²²: Շատ խոսուն է Մանազկերտի դեպքը: «Առ ի չգոյէ պահապանաց քաղաքին,— դրում է Ուռհայեցին,— յաւուր միում առաւ քաղաքն Մանժկերտ, վասն զի փախեան Հոռոմոց պահապանքն»²²³:

Ավելորդ չէ ասել, որ վերացնելով հայկական կանոնավոր ղորամասերը Հայաստանում, կայսրությունը, երբ դա անհրաժեշտ էր, շա-

217 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 191:

218 Տե՛ս ստորև, էջ 84. Հմմտ. Արիստ. Լաստ., էջ 25:

219 Ասողիկ, էջ 277:

220 Արիստ. Լաստ., էջ 88:

221 Մատթ. Ուռհ., էջ 201—202:

222 Նույն տեղում, էջ 135:

223 Նույն տեղում, էջ 194:

րունակում էր զորահավաք կատարել: Կոստանդին Դուկաս կայսրն, օրինակ, երբ Արևմուտքում ուղերի դեմ պատերազմ սկսեց, Հայաստանում զորահավաք հայտարարեց²²⁴: Նույն բանը կատարեցին Մանազկերտի ճակատամարտի նախօրեին Ռոմանոս IV Դիոգենեսը²²⁵, Ալեքսիոս I Կոմնենոսը՝ երբ սլաժինականների դեմ պատերազմ սկսեց²²⁶:

Թե ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ բյուզանդացիների ռազմական այս քաղաքականությունը Հայաստանում, կարելի է ցույց տալ մի երկու օրինակով: «Յայսմ ամի (1041),— դրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,— զօրաժողով արար թագաւորն Հոռոմոց Միխայլն զամենայն աշխարհն Յունաց և այլ ի Հայոց գօրացն, որք ընդ Հոռոմոց իշխանութեամբն էին՝ Սեբաստիա և Տաւրոն և ամենայն Վասպուրական. և անթիւ բազմութեամբ հասանէր թագաւորն Միխայլ յարևմուտք...»²²⁷:

Վասպուրականի հայկական զորքերը տարվում են Արևմուտք: Եվ հենց նույն տարին «Ժողովեցան Հեր և Սամուսատ և ասպատակ արարին Ղթոռնեան գաւառն» Վասպուրականում²²⁸: Իշխան հաշիկը, որ «էր այր քաջ և յաղթող (ի) պատերազմօղ, յազգէ ի վերոյն յառիժ ջոկէ. բայց ծերացեալ էր և թողեալ զգործ պատերազմին և հառաչելով ապաշաւէր, քանզի աւագ ուրդին նորա քաջն Հասան և Ճննդուկն հանդերձ զօրօքն ի յարևմուտքն էին զհեա թագաւորին Միխայլի»²²⁹: Թե ի՞նչ տեղի ունեցավ, հանրահայտ է: Ծերունի հաշիկը և իր տասնհինգամյա որդին՝ Իշխանը սպանվում են պատերազմում, գավառը թալանվում, ավերակ է դառնում:

Բյուզանդական կատապան Պեոսը 1051 թ. ձերբակալում է Չորրորդ Հայքի Պաղին գավառի իշխաններին, եղբայրներ Հարպիկին, Դավթին, Լևոնին և Կոստանգին, առաջինին զլխատում է, մյուսներին աքսոր ուղարկում²³⁰: Հետևանքը. թուրքական բանակները գալիս են «ի գաւառն, որ կոչի Պաղին, և սրով սրտմտութեամբ հեղաւ բազում արիւն ի հաւատացելոցն, և գերեցաւ ամենայն գաւառն Պաղնայ»²³¹:

Ստեղծված դրուժյան փայլուն բնութագիրը տվել է Մատթեոս Ուռհայեցին. «Ո՞վ կարասցէ մի ըստ միոջէ պատմել զկորուստ բարկու-

224 Մատթ. Ուռհ.. էջ 151:

225 Նույն տեղում, էջ 198:

226 Նույն տեղում, էջ 238:

227 Նույն տեղում, էջ 88:

228 Նույն տեղում, էջ 90:

229 Նույն տեղում, էջ 90:

230 Նույն տեղում, էջ 110—112:

231 Նույն տեղում, էջ 138:

թեանն և զլաց ապաշաւանաց տանս Հայոց, զոր յանօրէն և յարեանարբու գազանացն զօրացն թուրքաց կրեաց յանտիրութենէ, և սուտ պահապանացն, ի տկար և ի թուլամորթ վատ ազգին Յունաց. վասն զի մի առ մի քակեալ հանին զքաջ զզօրականսն ի տանէն Հայոց, զորս հանին յարկաց և ի գաւառաց և բարձեալ խափանեցին զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց. քակեցին զցանկ պահպանութեանն զօրաց և զօրավարաց. և ազգն Հռոմոց իւրեանց անուն քաջութեան զանդարձ փախշելն արարին պարծանք. նմանեցան վատ հովուացն, որ յորժամ զգայն տեսանէ՝ փախչի: Սակայն Հռոմք յայն ջանս ջանացան, որ լուր զպարսպ ամրութեան տանս Հայոց քակեալ կործանեցին և զՊարսիկք (իմա՝ թուրքերին) ի վերայ արձակեցին սրով... մինչ և Պարսիկք անտէր տեսին զամենայն արեւելք...»²³²: Եվ այնուհետև. «արեանարբու և գազանացեալ ազգն թուրքաց տարածեցաւ ընդ ամենայն երեսս երկրի, որ ոչ մնաց գաւառ ի խաղաղութեան, այլ կայր մատնեալ ամենայն տունն քրիստոնէից ի սուր և ի գերութիւն. և արգելաւ վաստակ հողագործութեան յերկրէ, և հատաւ կերակուր հացի, և սրով և գերութեամբ հատան մշակք և վաստակաւորք, և առ հասարակ տարածեցաւ (սով) ընդ ամենայն աշխարհս: Եւ անմարդ եղեն բազում գաւառք, և քակեցաւ տունն արեւելից, և եղև աւերակ աշխարհն Հռոմոց...»²³³:

10. Բյուզանդիայի կրօնական փաղափականութիւնը Հայաստանում: Քաղկեդոնի ժողովը (451) բյուզանդական ու հայկական եկեղեցիներէ, հայերի ու հույների միջև ստեղծեց այնպիսի մի անջրպետ, որ հնարավոր չեղավ վերացնել Բյուզանդիայի ամբողջ գոյութեան ընթացքում: Հենց V դարից սկսել էին միաբնակ-երկաբնակ դավանաբանական վեճերը, որոնք պատճառ դարձան երկու հարեան երկրների ու ժողովուրդների փոխադարձ անհանդուրժողութեան ու հակամարտութեան: Հասկանալի է, այդ վեճերը կրօնական քողով քողարկված քաղաքական ու մշակութային ավելի խոր արմատներ ունեին: IX դարից սկսած, երբ Բյուզանդական կայսրութեան համար Հայաստանի նվաճումը մտավ օրակարգի մեջ, բնականաբար լույս աշխարհ եկավ հիշյալ հարցը: Բյուզանդիան քաղկեդոնական էր, Հայաստանը՝ միաբնակ: Այս հանգամանքը չէր կարող դժվարութիւններ չառջն չկանգնեցնել կայսրութեանը, որը որոշել էր երկար ժամանակով հաստատվել այդտեղ: Քանի որ Բյուզանդիան մտադիր չէր միաբնակութիւն ընդունել, իսկ

²³² Նույն տեղում, էջ 135—136:

²³³ Նույն տեղում, էջ 217:

միջին գիծն էլ իր համար ցանկալի չէր, մնում էր ամեն ջանք թափել հայ ժողովրդին քաղկեդոնական դարձնելու: Եվ կայսրութունը հենց այդ ուղղությամբ էլ սկսեց գործել: Հարցը արտաքուստ կրոնական էր, հետևաբար գործը զխավորեցին Բյուզանդիայի հոգևոր պետերը: Դեռևս Փոս պատրիարքը այդ ուղղությամբ լուրջ աշխատանք էր տարել: Պահպանվել է 862 թ. իշխան Աշոտին գրած նրա մի նամակը, որից իմանում ենք Չորրորդ Հայքում և Տարոնում «ուղղափառություն» (իմա՝ քաղկեդոնականություն) ընդունած հայերի մասին (καὶ τῶν Ἀρμενίων τοὺς ὀρθόδοξήσαντας δευτέρα πάλιν σταλείσα ἐπιστολή, τοὺς κατ'οικοῦντας τῶν Τετάρτην Ἀρμενίαν Ταρρωνίτας), որոնց Փոսը երկու նամակ է ուղարկել²³⁴: Փոսը մի շարք նամակներ էլ ունի գրած ունյն հայոց իշխանաց իշխան Աշոտին և կաթողիկոս Զաքարիային, դարձյալ դավանաբանական բնույթի²³⁵:

Փոսի սկսած գործը մեծ եռանդով շարունակեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը, որ մի քանի նամակներ է ուղարկել հայոց թագավոր Սմբատին և կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցուն²³⁶: Այդ նամակների հունարեն բնագրերը պահպանվել են, իսկ ինքը կաթողիկոսն իր պատմական երկում հիշում է դրանց մասին²³⁷: Ռոմանոս I Լակապենոս կայսեր օրոք Բյուզանդիան աշխույժ նամակագրություն ուներ անգամ հեռավոր Սյունիքի հոգևոր պետերի հետ, հավանաբար, տեղում հենարան ստեղծելու մտահոգությամբ՝ ընդդեմ

²³⁴ Darrouzès, Deux lettres, p. 147.

²³⁵ Տե՛ս «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 279—294: Նաև՝ «Православный Палестинский Сборник», вып. 31, СПб., 1892, стр. 179—226. «Թուղթ Փոսայ պատրիարքի առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց վասն երկու միաւորեալ բնութեանցն մի անձնաւորութիւն գոլով Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և վասն ճշմարտախոհութեան ժողովոյ սուրբ հարցն որ ի Քաղկեդոն»: Հրտ. Ն. Ակիւնյան, Հանդէս ամսօրեայ, 1968, № 1—3, սյունակ 61—100: «Պատճէն թղթոյն Մեծի հայրապետին Կոստանդնուպոլսի Փոսայ առ Աշոտ իշխանաց իշխան»: Հրտ. Ն. Ակիւնյան, Հանդէս ամսօրեայ, 1968, № 10—12, սյունակ 439—450: «Պատասխանի թղթոյն Փոսայ դրեալ Աշոտայ իշխանաց իշխանի Հայոց»: Հրտ. Ն. Ակիւնյան, Հանդէս ամսօրեայ, 1968 № 10—12, սյունակ 451—472:

²³⁶ Հ. Մ. Բաբրէկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին: Պատմա-քանոնադրական հանդես, 1966, № 4, էջ 251—256: Նաև Կաждан-Бартикян, Рец. на Ник., стр. 277—279.

²³⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 280—282:

Բագրատունիներին Պահպանվել է հիշյալ կայսեր կարգադրությամբ Սյունիքի հայոց եպիսկոպոսին զրված թուղթը (ցարդ անտիպ)²³⁸։

Կայսրությունը Սյունիքում որոշ հաջողությունների հասավ, և անգամ Սյունիքի 9-րդ՝ Բաղաց գավառից կաթողիկոս դարձած Վահան Սյունեցին (968—969) «ընդ քաղկեդոնականս սիրելութիւն և հաճութիւն կամեցաւ առնել թղթովք»²³⁹։ Երբ Անիում նրա դեմ եկեղեցական ժողով դումարեցին, Վահանը փախավ Վասպուրական, որտեղ էլ հավանաբար քաղկեդոնականների կողմնակիցներ կալին²⁴⁰։

Հաճախակի դարձան հայ և հույն վարդապետների դավանաբանական վեճերը, որոնք, որպես կանոն, տեղի էին ունենում հենց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքում և որոնց մասնակցություն էին ցուցաբերում նաև աշխարհիկ տերերը։ Դեռևս Հովհաննես Զմշկիկ կայսեր օրոք Կոստանդնուպոլիս գնաց «և խօսեցաւ վարդապետն Հայոց (Պանգալեոն) առաջի թագաւորին ընդ ամենայն իմաստասիրացն Հոռոմոց»²⁴¹։ Վասիլ II-ի թագավորության վերջին տարիներին կայսեր հրավերով Կոստանդնուպոլիս գնաց վարդապետ Սամուել Կամբջաձորեցին, նրան Վասիլ II-ը «կացուցանէր... յատենի խօսել ընդ վարդապետացն Յունաց»²⁴²։ Նման բանավեճեր ունեցան Կոստանդնուպոլսում Հակոբ Սանահնեցին կամ Քարաբնեցին²⁴³, Գագիկ II Բագրատունին²⁴⁴, Գագիկ Աբասյանը²⁴⁵, Գրիգոր Մագիստրոսը²⁴⁶, Բագրևանդի իշխան Ատրնեսեհը²⁴⁷ և ուրիշներ։ Աշխուժ էր նաև դավանաբանական բնույթի նամակագրությունը²⁴⁸։

Միջնադարում կրոնական հարցը շատ փափուկ հարց էր, նամանավանդ, որ միաբնականների և երկաբնականների հակամարտությունը շատ էր սուր։ Հայերը հույներին հերետիկոս էին համարում («աստուածուրաց և նենգաւոր ազգն հերետիկոսացն») ²⁴⁹։ Անանիա Նարեկացին նույնիսկ հրաման էր արձակել «ղքաղկեդանական մկրտեալսն կրկին անգամ

²³⁸ Darrouzès, Un recueil épistolaire, p. 115.

²³⁹ Ասողիկ, էջ 181։

²⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 182։

²⁴¹ Մատթ. Ուոհ., էջ 28։

²⁴² Նույն տեղում, էջ 44։

²⁴³ Նույն տեղում, էջ 161, 227։

²⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 163—178։

²⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 183։

²⁴⁶ Նույն տեղում։

²⁴⁷ Նույն տեղում։

²⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 39, 44։

²⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 96։

...մկրտել»²⁵⁰։ Բյուզանդացիների համար էլ հերետիկոս էին հայերը («Իբերիայում, Միջագետքում, մինչև Լիկանդոս ու Մելիտենե և Կից Հայաստանում ապրող հերետիկոս բնակիչները») ²⁵¹։ Ինչպես գրում է հայոց իսաիկ կաթողիկոսը (973—992) Սեբաստիայի մետրոպոլիտին ուղղած թղթում, «ի սկիզբն թղթոյս ձերոյ և զկնի բաղում անգամ՝ եռետիկոս զմեզ յեղանակեալ էիք»²⁵²։ Ռոմանոս III կայսրը, տեսնելով Սև լեռան հայադավան վանականներին, հարց տվեց. «Զի՞նչ են այն բազմութիւն հերետիկոսացն»²⁵³։

Փոխադարձ անհանդուրժողականությունն այն աստիճան էր խորացել, որ իսլաթը պաշարող Դավիթ կուրապաղատի քաղկեդոնիկ զինվորները հայոց եկեղեցին գոմի էին վերածել և հարևան արաբներին առանց քաշվելու ասում էին, թե «մեք զհայ եկեղեցին և զձեր մզկիթն միապէս ընդունիմք»²⁵⁴։ Դեռ ավելին, Կեսարիայի հույն մետրոպոլիտ Մարկոսը «ամենայն շան Արմէն (իմա՝ հայ) կոչէր»²⁵⁵։ Նման պայմաններում Հայաստանը նվաճել ծրագրած կայսրության գործը բավականին դժվարանում էր, նա ստիպված էր հայերի հանդեպ ճկուն քաղաքականություն վարել։ Բայց ոչ բոլոր կայսրերն էին գիտակցում այդ բանը։ Համեմատաբար ճկուն քաղաքականություն էր վարում Վասիլ II-ը։ Հայկական աղբյուրներում նրա անձնավորությանը տրված դրական գնահատականը հենց այդ մասին է վկայում։ «Մեծ թագաւորն Հռոմոց, Վասիլն,— գրում է Պողոս Տարոնացին,— զայդ ամենայն քննութիւնդ վասն հաւատոյ ոչ է արարեալ ընդ Հայս»²⁵⁶։ Իսկ ըստ Արիստակես Լաստիվերցու, Վասիլ II-ը և նրան նախորդող կայսրերը «խնամակալութիւն ցուցին առ ազգս՝ զորս ընդ ձեռամբ ունէին»²⁵⁷։ Իհարկե, դա չի նշանակում, որ հիշյալ կայսեր օրոք Բյուզանդիան հայադավաններին չէր հալածում։ Վասիլ II-ի թագավորության սկզբնական շրջանում, գեռ 979 թ. բյուզանդացիներն «արգելին զժամաձայն Հայոց ի քաղաքէն Սեբաստիոյ»²⁵⁸, իսկ 986 թ. «կանացի հովիւքն և մետրապօլիտն Սեբաստիոյ սկսան նեղել զազգն Հայոց վասն հաւատոյ. և զբռնութիւն ի ձեռն ա-

250 Ասողիկ, էջ 178։

251 Տե՛ս ստորև, էջ 233։

252 Ասողիկ, էջ 203։

253 Արիստ. Լաստ., էջ 43։

254 Ասողիկ, էջ 268։

255 Մատթ. Ուոհ., էջ 180։

256 Պողոս Տարոնացի, էջ 273։

257 Արիստ. Լաստ., էջ 43։

258 Ասողիկ, էջ 202։

ռեալ՝ սկսան տանջել զքահանայս վասն հաւատոյ, և զգլխաւոր քահանայս Սեբաստիոյ քաղաքին երկաթեղէն կապանօք հասուցանէր ի դուռն թագաւորին: Եւ ի բանտի չարչարեալ զաւագն երիցանց զԳաբրիէլ սպանին...»²⁵⁹:

Ինքնրստինքյան հասկանալի է, որ վիճակը այդպիսին էր ոչ միայն Սեբաստիայում, այլև հայաբնակ ուրիշ վայրերում:

Վասիլ II-ի և, անկասկած, նրան նախորդած ու հաջորդած կայսրերի օրոք, քաղկեդոնականութիւնն ընդունող հայն օրենքի առջև առավելութիւններ ունէր միաբնակ հայի համեմատութեամբ: Թոնդրակեցի Վրվեռը դատաստանից խուսափելու համար «Հոռոմ խոստանայ լինել...»²⁶⁰: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև բռնութիւնները, կայսրութեան համար շոշափելի արդյունք տալիս էին: Օրինակ, կրօնական հալածանքների պատճառով Սեբաստիայի և Լառիսայի հայ եպիսկոպոսներ Սիրոնն ու Հովհաննեսը «ի ձեռն նոյն մետրապօլիտին ընկալան զժողովն Քաղկեդոնի, ի բաց կալով ի միաւորութենէն Հայոց»²⁶¹: Ավելի ուշ Հակոբոս Սանահնեցին Կոստանդնուպոլսում «սակաւ մի վասն երկբնութեանն Քրիստոսի ի կողմն Հոռոմոց դարձաւ... գրեաց գիր միաբանութեան Հայոց և Հոռոմոց»²⁶²:

Նման պայմաններում Հայաստանում սկսեցին սնկի նման աճել քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսութիւնները²⁶³, որոնք հաճախ հանդիսանում էին Բյուզանդիայի օգտին աշխատող կենտրոններ: Այդ տեսակետից շատ հատկանշական է Վաղարշակերտ քաղաքում հաստատված և Բյուզանդիայի օգտին գործող քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսութիւնը²⁶⁴: Նա բավականին աշխույժ գործունեութիւն ծավալեց XI դարի 20-ական թվականների սկզբներին, բյուզանդա-վրացական պատերազմի ժամանակ: Վաղարշակերտի վրացադավան հայ եպիսկոպոս («վրացի ազգաւ») Զաքարիան ոչ միայն Վասիլ II-ի և վրաց թագաւոր Գիորգիի միջև բանագնացի դեր էր խաղում, այլ հօգուտ Վասիլի աշխատում խաբել վրաց թագաւորին («հաւանական բանիւք պատրեալ զԳէորգի») ²⁶⁵,

²⁵⁹ Ասողիկ, էջ 201:

²⁶⁰ Արիստ. Լաստ., էջ 132:

²⁶¹ Ասողիկ, էջ 202:

²⁶² Մատթ. Ուռն., էջ 161—162:

²⁶³ *Sb' u Honlgmann*, Die Ostgrenze, S. 198—210; *Thierry*, Notes, p. 159—173.

²⁶⁴ Հավանաբար այն ստեղծվել էր VII դ. Յներսէս Հայոց կաթողիկոս, որ ի Տայոց էր ծննդեամբ, այն որ Վաղարշակերտոյ սուրբ Աստուածածինն շինեաց: *Sb' u* Հովհանն. Մամիկոնյան, էջ 280:

²⁶⁵ Արիստ. Լաստ., էջ 36:

Վասիլին տեղյակ պահում վրացական զորքի վիճակի և պատերազմին պատրաստ լինելու մասին. «Զաքարիայն ասէ (Վասիլ II-ին), թէ Բաղում զօրս ունի (Գիորգին) որպէս ոչ այլ ոք, և հզօրս զօրութեամբ և պատրաստ առ ի պատերազմել»²⁶⁶, Պատահական չէ, որ 1000 թ. Վասիլ II-ը Տարոնից Տայք գնալու ճանապարհին «բանակի ի դաշտին մերձ ի քաղաքն Վաղարշակերտ»²⁶⁷, Հենց այստեղից նա գնաց Ուխթիք²⁶⁸,

Վասիլ II-ը անգամ կապեր ուներ հեռավոր Անտիոքի շրջանում, Սև լեռան ստորոտում գտնվող քաղկեդոնիկ հայոց վանքի վանահոր հետ²⁶⁹,

Վասիլ II-ը կրոնական հարցերում տարբերվում էր մյուս կայսրերից նրանով, որ պետք եղած ժամանակ կարողանում էր սիրաշահել հայերին, ժամանակավորապես դադարեցնել հայադավանների հալածանքները, եթե դա քաղաքականությունն էր պահանջում։ Եթե 979 թ., անգամ 986 թ. Սեբաստիայում հայադավաններն հալածանքի էին ենթարկվում, ընդամենը տասնհինգ տարի անց, երբ օրակարգի հարց դարձավ Տայքի նվաճումը և կայսրին պետք էր սիրաշահել հայերին, այս անգամ նա հայերին «հրամայեաց համարձակ լինել յամենայն գործս հաւատոց և հնչեցուցանել զծայն ժամահարի»²⁷⁰ Սեբաստիայի հայ եկեղեցիներում։

Վասիլի մահից հետո Բյուզանդիայի կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում էապես փոխվեց։ Ռոմանոս III-ը «ինքնօրէն հրամանաւ կամէր նորաձևս առնել յեկեղեցիս Աստուծոյ»²⁷¹, նա անգամ զինվորագրեց Սև լեռան հայադավան վանքերի միաբաններին²⁷²։ Դրուրյունը է՛լ ավելի վատթարացավ Հայաստանի նվաճումից հետո, երբ արդեն հայերին սիրաշահելու որևէ ձգտում չկար. «յորժամ առաւ Հայք ի Յունաց,—գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,— արգելաւ ամենայն շարութիւնն Հոռոմոց յազգէն Հայոց. և զկնի այսորիկ հնարեցան այլ կերպիւ պատերազմ յարուցանել ընդ ազգն Հայոց. նստան ի քննութիւն հաւատոյ և այսու ատեալ զհանդէս պատերազմին, զմարտի և զկռիւս և զաղմուկ յեկեղեցի Աստուծոյ կարգեալ հաստատեցին։ Ի Պարսից

²⁶⁶ Արիստ. Լաստ., էջ 36։

²⁶⁷ Ասողիկ, էջ 277։

²⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 278։

²⁶⁹ Մատթ. Ուռմ., էջ 50։

²⁷⁰ Ասողիկ, էջ 276։

²⁷¹ Արիստ. Լաստ., էջ 43։

²⁷² Նույն տեղում։

պատերազմէն յօժարութեամբ փախչին և զամենայն ճշմարիտ հաւատացեալքս Քրիստոսի ի հաւատոյն ջանային խափանել և խախտել...»²⁷³։

Եթե մինչև Հայաստանի նվաճումը կայսրութիւնը հիմնականում գործ ուներ հայագավանների հետ, նվաճումից հետո նա դեմ առ դեմ կանգնեց հայոց կաթողիկոսութեան։ Հայկական պետականութեան վերացման պայմաններում հայոց կաթողիկոսութիւնը հայերին կենտրոնացնող գլխավոր ուժն էր։ Բյուզանդիան չէր կարող այդ հանգամանքը հաշվի չառնել։ Այդ իսկ պատճառով նրա առաջին գործերից մեկն եղավ Անիում հայոց կաթողիկոսութիւնը վերացնելը։ Եթե 1045 թ. Անիի գրավումից անմիջապէս հետո «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմի առաջին կառավարիչ Իսաիտեսը, գալով իր նոր մայրաքաղաքը՝ Անի «անշափ պատուով մեծարէ զհայրապետն Պետրոս»²⁷⁴, հասկանալի է, վերջինիս բյուզանդասիրական գործունեութեան համար, ապա նրա անմիջական հաջորդը՝ Կատակալոն Կեկավմենոսը մեկ տարի անց «ոչ ըստ առաջին պատուոյն մեծարէ զհայրապետն»²⁷⁵։ Դեռ ավելին, Պետրոս կաթողիկոսին, հայոց հոգևոր պետին, հեռացնում են Անիից, նախ ուղարկում Արծն, այնտեղից էլ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ երեք (կամ չորս) տարի պահելուց հետո, նրա մշտական բնակութեան վայր է նշանակվում Սեբաստիա քաղաքը, քանզի բյուզանդական կառավարութիւնը չէր համարձակվում նրան թողնել վերադառնալու Անի, վախենալով, որ նա «երթեալ ապստամբեցուցանէ զԱնի»²⁷⁶։ Սեբաստիայում երկու տարի մնալուց հետո Պետրոս կաթողիկոսը վախճանվում է, իսկ նրան հաջորդող Խաչիկ կաթողիկոսին, Պետրոսի քեռորդուն, կայսրը նույն ձևով բերում է Կոստանդնուպոլիս, երեք տարի պահում և ապա թույլատրում գնալ Երկրորդ Հայքի Տարնտա գավառը, «քանզի անգ հրամայեցին նմա տեղի բնակութեան»²⁷⁷։

Հայոց կաթողիկոսութիւնն, այսպիսով, Հայաստանում վերանում է, նրա գոյութիւնը Բյուզանդիայի սահմաններում հայերի համար էական որևէ նշանակութիւն ունենալ չէր կարող. «Ժառանգ աթոռոյն,— գրում է Արիստակես Լաստիվերցին,— յօտար աշխարհ հեռացեալ իբրև զգերի և զկալանաւոր»²⁷⁸։

²⁷³ Մատթ. Ուոհ., էջ 136։

²⁷⁴ Արիստ. Լաստ., էջ 63։

²⁷⁵ Նույն տեղում։

²⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 82։

²⁷⁷ Նույն տեղում։

²⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 99։

Հայ եկեղեցու հզորությունը բխում էր նրա տնտեսական բարգաձաճումից: «Յորժամ էր Տէր Պետրոս յաթոռ հայրապետութեանն և ի Հայաստան աշխարհին,— գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,— ունէր կազմութիւն հայրենեաց՝ տուեալ ի թագաւորացն Հայոց՝ հինգ հարիւր գեղանուանի և մեծանիստ և շահաւէտ ընտիր ընտիր, նոյնպէս և եպիսկոպոսս հինգ հարիւր փառաւոր և գաւառապետս ի վերայ եօթն հարիւր թիմի հանապազ... և չէր նուաստ աթոռ հայրապետութեանն քան զթագաւորութեանն Հայոց»²⁷⁹: Պատմիչը դրանց հետ միասին հիշատակում է հայ եկեղեցու գանձերի մասին: Բյուզանդիան, նվաճելով Հայաստանը, զրկեց հայ եկեղեցին իր կալվածներից: Բայց գա քիչ էր կայսրութեան համար: Բյուզանդացիները «արարին... խնդիր բազմութեան գանձուցն ոսկւոյ և արծաթոյ Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի»²⁸⁰: Բյուզանդական կառավարության հաջողվեց Կոստանդնուպոլիս տեղափոխել հայոց կաթողիկոսության գանձերը, որոնք հայտնաբերեցին «թէ անդ (Սեբաստիայում) և թէ ի Հայս»²⁸¹:

Այդ բոլորն անելուց հետո կայսրությունը դիմեց մի այլ քայլի: Նա փորձեց հալոց կաթողիկոսությունը հարկատու դարձնել. Հռոմմենբերը,— գրում է Արիստակես Լաստիվերցին,— հաշիկ կաթողիկոսին «ընդ հարկիւ կամէին արկանել»²⁸²: հաշիկ կաթողիկոսը վճռականորեն մերժեց դա, ասելով, թե «զոր մինչև յիմ ժամանակն չէ լեալ՝ և ոչ ես հաւանիմ...»²⁸³:

Հայադավանների հալածանքները բորբոքվեցին նոր թափով հատկապես Կոստանդին Դուկաս կայսեր օրոք (1059—1067): Նա «խորհեցաւ խորհուրդ շար և կամեցաւ բառնալ և խափանել զաթոռ հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի ի տանէն Հայոց... յարուցանէր հալածանս և առնէր քննութիւնս պէսպէսս յաղագս հաւատոյ Հայաստանեայց ազգիս»²⁸⁴:

Բյուզանդական կայսրության կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում բացասաբար անդրադարձավ ոչ միայն հայերի վրա, այլև հենց իրենց՝ հույների: Այդ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում հայադավանների ու քաղկեդոնականների միջև գոյություն ունեցող վիճն է՛լ ավելի խորացավ ու լայնացավ, Բյուզանդիան չկարողացավ ամուր հե-

279 Մատթ. Ուռհ., էջ 153—154:

280 Նույն տեղում, էջ 137:

281 Արիստ. Լաստ., էջ 82:

282 Նույն տեղում, էջ 83:

283 Նույն տեղում:

284 Մատթ. Ուռհ., էջ 138: Հմմտ. նաև էջ 160—161:

նարան ստեղծել Հայաստանում, նա այնտեղ զգում էր իրեն որպես օտարական, թշնամական միջավայրում, մի բան, որ չէր կարող ճակատագրական նշանակություն չունենալ թուրքական նվաճումների ժամանակ:

11. Դիմադրողական պայքար: Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը հանդիպում էր հայ ժողովրդի համառ դիմադրության: Արաբական երկդարյա տիրապետության լուծը հազիվ թոթափած ժողովուրդը չէր ուզում դարձյալ կրել օտարի լուծը, թեկուզ և քրիստոնյայի: Դեռևս 972 թ., երբ Հովհաննես Չմշկիկը սկսեց իր արշավանքը արաբների դեմ, նա «կամեցաւ զմուտն յաշխարհն Հայոց առնել»²⁸⁵ այսինքն ուզեց խալիֆայության վրա հարձակվել Հայաստանի վրայով, պարզ է, նպատակ ունենալով Հայաստանից էլ որոշ հողեր նվաճել: Հայերի համար Տարոնի մասին հուշերը շատ թարմ էին, ընդամենը վեց տարի էր անցել և այդ նոր վտանգի դեմ հայոց իշխանավորները ստիպված էին պատենշ կազմել²⁸⁶: «Յայնժամ ամենայն թագաւորազունքն Հայոց,— գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,— ազատքն և իշխանքն և ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արևելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. թագաւորն Կապանին Փիլիպպէ և թագաւորն Աղուանից Գուրգէն, Աբաս Կարուց տէրն և Սենեքերիմ Վասպուրականիս տէրն և Գուրգէն Անձևացեաց տէրն և բովանդակ ամենայն տունն Սասանու (իմա՝ Սասունի). և բանակ հարեալ ի Հարբայ գաւառին արք իբրև ութսուն հազար: Եւ եկեալ հրեշտակ թագաւորին Հոռոմոց առ նոսա և տեսին պատրաստական զամենայն տունն Հայոց ժողովեալ ի մի վայր և երթեալ պատմեցին թագաւորին Չմշկանն...»²⁸⁷: Չմշկիկը չհամարձակվեց պատերազմել հայոց միասնական զինուժի դեմ: Նա միայն փորձեց գրավել Տարոնի Այծյաց բերդը, բայց անհաջող: Նրան դիմադրություն ցուցաբերեցին սասունցիք: Հայերն այդպես միասնական հանդես եկան նաև 993 թ., երբ «ելանէր մեծ տուկն Հոռոմոց և գայր բաղում զօրօք ի վերայ աշխարհին Հայոց»²⁸⁸: Մենք չգիտենք ոչ այդ դուքսի անունը, ոչ նրա ոտնձգությունների տարածքը, բայց գիտենք, որ «ի մտանելն նորա յաշխարհն Հայոց, ժողովեցան ընդ յառաջ նորա զօրքն Հայոց ազատացն... եղեն

285 Մատթ. Ուռհ., էջ 17:
 286 Տարոնը թեև 966 թ. կայսրությունը նվաճել էր, բայց նրա Այծյաց բերդը Աշոտ III-ը պահում էր իր տիրապետության տակ և չէր զիջում Բյուզանդիային: Մատթ. Ուռհ., էջ 27:
 287 Մատթ. Ուռհ., էջ 17—18:
 288 Նույն տեղում, էջ 41:

պարտեալը զօրքն Հոռոմոց առաջի զօրացն Հայոց և դարձան ի փախուստ դիմօք յաշխարհն իւրեանց...»²⁸⁹։ Սա ցույց է տալիս, որ Զմշկիկի հաջորդ Վասիլ II-ի օրոք էլ կայսրությունը համառորեն շարունակում էր իր փորձերը՝ զենքի ուժով նվաճել Հայաստանը, բայց և այն, որ Աշոտ III-ի հաջորդները ևս, այդ թվում և Գաղիկ I-ը կարողանում էին ի մի հավաքել Հայաստանի տարածքի վրա գոյություն ունեցող թագավորությունների և իշխանությունների զինված ուժերը և հաջողությամբ ընդդիմակայել հասարակաց թշնամուն։

993 թ. հարձակումը Հայաստանի վրա կայսրության ձեռնարկած վերջին ճակատային հարձակումն էր, Բյուզանդիան սրանից հետո դիմեց այլ քաղաքականության, հարձակվել թևերով, աշխատել ջլատել հայոց միասնությունը, մեկ-մեկ ջախջախել հայ իշխանություններն ու թագավորությունները, նույնիսկ զենքի չդիմելով, այլ գործի դնելով Հայաստանում գործող իր գործակալներին, չխորշելով անգամ քաղաքական տեռորից։

Հայ ժողովուրդը բյուզանդական վտանգին ընդդիմակայում էր և այլ ձևով՝ բյուզանդական կենտրոնական կառավարության դեմ բռնկվող ապստամբություններում ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերելով։ Այդ ձևով նա ոչ միայն դեռևս անկախությունը պահպանած հայ իշխանությունների գոյությունն էր ուզում ապահովել, այլ ազատագրել այն շրջանները, որոնք արդեն դարձել էին կայսրության զոհը։ Տարոնի օրինակը ամենալավ հաստատումն է այդ մտքի։

Վարդապ Սկլերոսը ազգությամբ հայ էր։ Նա 976 թ. ապստամբելով Վասիլ II-ի դեմ, հնարավոր է, նպատակ չունեց հայկական հողերն ազատագրել բյուզանդական լծից։ Նրա նպատակները, հավանաբար, այլ էին։ Բայց մենք իրավունք չունենք նրա կողմն անցած բոլոր հայերին համարել ապստամբներ, որոնց միտքն ու նպատակը Սկլերոսին բյուզանդական թագն ապահովելն էր։ Վերջինիս ապստամբությունը բռնկվեց կայսրության կողմից Կարինի, Տարոնի նվաճումից շատ շանցած։ Ապստամբ Սկլերոսին կայսր հռչակեցին նախ և առաջ ճայեբը²⁹⁰ (τῶν Ἀρμενίων χαταρτζαγτων τῆς εὐφρηάτης)։ Առաջին վայրը, որտեղ Սկլերոսը հաստատվեց՝ ճայկական հարբերդ ամրոցն էր²⁹¹(Σάραπετε)։ Ապրստամբի ձեռքում էր գտնվում հայկական Միջագետքի և Զորրորդ Հայքի զգալի մասը՝ Հիսն ալ Ի. ո. ժ. ր. 5-ը, Հովիտը Տարոնից

289 Մատթ. Ուռն., էջ 41։

290 Տե՛ս ստորև, էջ 56։

291 նույն տեղում, էջ 57։

հարավ, Սասնա բերդը, Անգեղտունը, Անձիտը, Թիլ հումը՝ Արդանայից հարավ-արևելք և Հանին²⁹²: Վարդաս Սկերոսն իրեն կայսր հռչակեց նախկին Երրորդ Հայքի մայրաքաղաք Մելիտենեում²⁹³: Ապստամբների կողմն է անցնում Բյուզանդիայում ծառայող հայկական հեծելազորը²⁹⁴: Սկերոսին են միանում Մոկքի-իշխան Զափրանիկը, ինչպես և Տարոնի իշխանի որդիներ Գրիգորն ու Բագարատը²⁹⁵, որոնք դրանից տասը տարի առաջ զրկվել էին իրենց տիրույթներից: Ակերոսին է միանում բյուզանդական հայազգի զորավար Սահակ-Վահրամը²⁹⁶: Ապստամբները դալիս են Լիկանդոս բանակաթեմը, որը Կոստանդին Միրանածինի տրվյալներով, հիմնադրվել էր հայերի կողմից և որի բնակչությունը բացարձակապես հայերից էր բաղկացած²⁹⁷: Սկերոսի կողմն է անցնում Անտիոքի հայազգի դուքս Բուրցիսը (Բուրձ) հայկական զորքերով²⁹⁸: Նա դալիս է հայկական Ծամնդավ (Մճախնճոճ) քաղաքը²⁹⁹: Սկերոսին է միանում նաև բյուզանդական հայազգի ծովակալ Միքայել Քուրդիկը³⁰⁰: Մի՞թե բոլոր այս հայերի նպատակը Սկերոսին բյուզանդական դահին տիրանալուն օժանդակելն էր միայն: Թվում է ոչ: Նրանց նպատակն էր նախ և առաջ Բյուզանդիայի ձեռքն անցած հայկական շրջանների ազատագրումը, մնացած անկախ հայկական հողերի նվաճման կանխումը: Եվ եթե ի վերա մենայնի նկատի ունենանք այն խոսույն փաստը, որ Վասիլ II-ը Վարդաս Սկերոսի դեմ հավաքագրեց բացարձակապես հույներին ('Ρωμαῖοι)՝ «զղօրսն Բիւզանդիոնի և զԹրակացին և զՄակեդոնացին, հանդերձ ամենայն արևմտեայ ազգօքն»³⁰¹, որոնք Սկերոսի առաջին իսկ պարտության ժամանակ սկսեցին կոտորել գերի ընկած հայերին միայն (πολλοὶ τῶν σὺν αὐτῷ (τῷ Βούρτζη) ἀπώλοντο, καὶ μᾶλλον τῶν Ἀρμενίων· πάντας γὰρ τοὺς ἀλόντας τῶν Ἀρμενίων ἀπέσφαττον οἱ Ῥωμαῖοι, μὴ λαμβάνοντες οἶκτον διὰ τὸ πρῶτους προσ-χωρήσαι τῷ ἀποστάτῃ)³⁰², ապա մեր ենթադրությունը Սկերոսի ապրստամբության բնույթի մասին կհաստատուի:

²⁹² Մանրամասն տե՛ս Canard, Deux documents arabes p. 60—61.

²⁹³ Ասողիկ, էջ 191:

²⁹⁴ Նույն տեղում:

²⁹⁵ Նույն տեղում:

²⁹⁶ Տե՛ս ստորև, էջ 59:

²⁹⁷ Կոստանդին Միլանածին, էջ 171—172:

²⁹⁸ Տե՛ս ստորև, էջ 60, 61:

²⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 59:

³⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 60:

³⁰¹ Ասողիկ, էջ 191:

³⁰² Տե՛ս ստորև, էջ 61:

մյուս երեքին տարավ Կոստանդնուպոլիս, Մոնոմախի մոտ, որ «հրամայեաց անցուցանել զնոսա ի կղզի»³¹⁰,

Հայոց պաշարը Բյուզանդական լծի դեմ շարունակվեց և ապագայում, նաև Ռոմանոս IV Դիոգենեսի իշխանության օրոք³¹¹,

Բյուզանդական առաջխաղացման ու տիրապետության դեմ պայքարողների մեջ էին նաև թոնդրական աղանդավորները³¹² և պատահական չէ, որ նրանց դեմ Բյուզանդիան պաշար էր մղում զեռև Տարոնի նվաճումից անմիջապես հետո³¹³, պաշար, որ շարունակվեց ու ավարտին հասավ մեկ հարյուրամյակ անց՝ XI դարի կեսերին արդեն բյուզանդական ռազմական ու պետական գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսի ջանքերով³¹⁴,

12. Հայոց արտագաղթը: Բյուզանդական կայսրության բանակում ծառայող հայ սահմանապահ զորքերի հոդերին վերաբերող նիկեիոր II Փոկասի (963—969) մի օրենքում ի միջի այլոց նշված է. «Ա. Եթե հայ զինվորներից (ստրատիոտներից) ոմանք, ովքեր հեռացել են [իրենց հոդերից] և երեք տարի անցկացրել այլ տեղում, և վերադառնալով իրենց հոդերը գտել են ի պահ տրված ուրիշի, որպես պարգև տրված այլ՝ աչքի ընկած զինվորների (ստրատիոտների), բանակաթեմային կամ տագմատային արխոնտների, սխրանքներ կատարած զորավարների, կամ էլ [վերջապես] ուրիշ ոմանց՝ հանրօգուտ օգտագործման նպատակներով, հրամայում ենք. երեք տարին լրանալուց հետո վերադարձող հայ զինվորներն իրավունք չունեն պահանջելու և ստանալու այդպիսի հոդերը»: Կայսրը բացատրում է իր օրենքի լույս աշխարհ գալու դրդապատճառները. «Որովհետև եթե հայոց անկայուն (ἀστατον) և անվերջ թափառել սիրող (πολύπλανέζ) բնավորութլունն այսպիսի օրենսդրությամբ չսանձվի ... ապա ողջ հայությունը կչքանա»³¹⁵,

³¹⁰ Նույն տեղում, էջ 112:

³¹¹ Նույն տեղում, էջ 198:

³¹² Առ. Մեացափանյան, Թոնդրական շարժման մի քանի գլխավոր հարցերի մասին, *Տեղեկագիր*, № 3, 1954, էջ 63—84:

³¹³ Anne Comnène, Alexiade, ed. B. Leib, t. III, Paris, 1945, p. 180—181 Հմմտ. Բաղրիկյան, Պալիիկյանների ծագումը, էջ 87—89:

³¹⁴ P. M. Бартикан, Ответное послание Григория Магистра Пахлавуни сирйскому католикоу, «Палестинский Сборник» вып. 7(70), 1962, стр. 130—145; его же, Два послания Григория Магистра Пахлавуни (XI в.) относительно еретиков-тондракитов, «Палестинский Сборник», вып. 9(72), 1962, стр. 133—140.

³¹⁵ Nov. XVIII Imp. Nicephori Phocae de fundis millitum Armenicorum et homicidarum. Jus graecoromanum, cura J. Zepl et P. Zepl, vol. I, Scientia Aalen, 1962, p. 247.

Հայկական ծագում ունեցող կայսրը, պետք է ենթադրել, բոլորից լավ գիտեր իր հայրենակիցների ազգային բնավորությունը։ Մի բան պարզ է, որ X դարի կեսերին հայերը համարվում էին անկայուն և թափառող ժողովուրդ։ Բնածին էր այդ բնավորությունը, թե ձեռք բերովի, դժվար է ասել, բայց հավանաբար ձեռք բերովի։ գտնել դրա ակունքները հնարավոր չէ, բայց մի բան պարզ է, որ այդ «բնավորությունը» հայոց ծանր ճակատագրի արդյունք էր, նրանց պետականության գոյության անբնականոնությունը։ Այդ գիծը սկսեց հանդես գալ դեռևս Հռոմի ու Պարսկաստանի՝ Հայաստանի համար մղվող պայքարի ժամանակաշրջանում և ամբողջ հասակով կանգնեց 337 թ. Հայաստանի՝ Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև բաժանվելուց և հայոց Արշակունյաց հարստության վերջնական անկումից հետո (428)։

Հայ ժողովուրդը, ընկնելով երկու խոշոր տերությունների լծի տակ, իր ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու համար ջանում էր շարունակ խուսանավել նրանց միջև, գաղթել Հայաստանի մեկ կեսից մյուսը։

Եթե մինչև VII դարը ներառյալ «թափառող» էր հայոց ավազանին և նրա զինված ուժերը, ապա հաջորդ դարերին մենք նկատում ենք մի այլ երևույթ։ Գաղթում են հայ ժողովրդի աշխատավոր խավերը, այն էլ ոչ կամովին, այլ բռնի։ VIII դարի կեսերին Կոստանդին V կայսրը Կաբինից և Մելիտենեից հայեր է բռնագաղթեցնում Թրակիա։ Այնտեղ նրանք տարածում են պավլիկյան աղանդը, մի բան, որ ամենից լավ է վկայում բռնագաղթեցվածների ժողովրդական խավերին պատկանելու մասին։

Արաբական տիրապետության օրոք հայերի արտագաղթի պրոցեսը է՛լ ավելի ուժեղացավ։ Խալիֆայության տիրապետությունը Հայաստանում արժատապես տարբերվում էր Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի տիրապետությունից։ Խալիֆայության համար բոլոր հայերը «անհավատներ» էին, նրանց քաղաքական, տնտեսական լուծը բոլորի վրա էր ընկած, կրոնական հալածանքների էին ենթարկվում բոլորը։ Նրանց ավելի քան երկուհարյուրամյա տիրապետության օրոք Հայաստանում չի կառուցվել և ոչ մի եկեղեցի։ Եթե այդուհանդերձ Բյուզանդիայում հնարավոր էր վիճակը որոշ չափով բարելավել՝ քաղկեդոնիկ դառնալով, բոլոր դեպքերում մնալով քրիստոնյա, արաբական տիրապետության օրոք պետք էր պապենական հավատքից հրաժարվել, դառնալ մահմեդական, մի բան, որ անընդունելի էր հայերի համար։ Այս պայմաններում հայերին մնում էր արտագաղթի մեկ ճանապարհ՝ քրիստոնյա Բյուզանդիա տանողը։

Հայերի բռնագաղթեցումները շարունակվեցին նաև Հովհաննես

Զմշկիկի օրոք (969—976)։ Նա ևս Պոնտոսից և հայկական շրջաններից հայեր գաղթեցրեց նույն Թրակիա։ Հայոց ավագանին նույնպես շարունակում էր գաղթել։ Մեծաթիվ հայերի առկայությունը բյուզանդական ավագանու կազմում VIII—XI դդ. դրա լավագույն վկայությունն է։

Հայերի արտագաղթը մինչև XI դարը, թեև բացասաբար անդրադարձավ Հայաստանի վրա, բայց այն չի կարելի աղետալի համարել։ Ժողովրդի բացարձակ մեծամասնությունը, այդ թվում և ավագանին, մնաց երկրում, հակառակ այն ֆիզիկապես ոչնչացնելու խալիֆայություն ջանքերին։ Հայոց պետականության վերականգնումը IX դարի վերջերին, դրա լավագույն ապացույցն է։

Հայաստանի՝ Բյուզանդիայի կողմից նվաճվելու ընթացքում հայոց արտագաղթն արդեն այլ բնույթ է կրում։ Եթե մինչև այդ կայսրությունը ջանքեր էր թափում ձերբագատվելու հայոց քաղաքական, հոգևոր ու ռազմական ղեկավարներից, այժմ տեսնում ենք, որ նա դեմ չէր Բյուզանդիա գաղթեցնել հայկական ամբողջական նահանգների բնակչությանը։ Նա հավատացած էր, որ այդ ճանապարհով ավելի հեշտությամբ կյուրացնի երկիրը։ 1021 թ. տեղի ունեցավ Վասպուրականի գաղթը, շուրջ 14.000 հոգի, չհաշված կանանց ու երեխաներին, հաստատվեցին Սեբաստիայում։ Սա նախընթացը չունեցող երևույթ էր հայոց պատմության մեջ։

Հայոց արտագաղթի մի նոր հոսանք սկիզբ առավ Շիրակի (1045) և Վանանզի (1065) նվաճումից հետո։ Հայերը գաղթում էին արևմուտք, հարավ և հարավ-արևմուտք։ Այդ շարժմանն էլ ավելի ուժեղ թափ հաղորդեցին սելջուկ թուրքերի նվաճումները։ Միայն Ուոհայեցին հիշում է XI դարի երկրորդ կեսին կատարված տասնհինգից ավելի թուրքական խոշոր արշավանքներ Հայաստանում, որոնց ընթացքում հողին հավասարվեցին, կրակի ճարակ դարձան, կողոպտվեցին ու ավերվեցին բազում նահանգներ՝ Վասպուրականը, Ապահունիքը, Տարոնը, Բալահունիքը, Բարձր Հայքը, Փոքր Հայքը, Գուգարքը, Շիրակը, Տայքը, Սասունը, քաղաքներ՝ Արծնը, Բերկրին, Արճեշը, Մանաղկերտը, Մելիտենեն, Անբաստիան, Թլմուխը, Կարինը, Անին, Կարսը և շատ ուրիշներ, բնակչությունը սրի քաշվեց ու գերության տարվեց։ Նկարագրելով թուրքերի արշավանքները մինչև 1064 թ., մինչև Անիի առումը, Արիստակես Լաստիվեցին իր պատմածն ավարտում է սովորական դարձած խոսքերով, թե «մարդակոտոր սատակմամբ ապականեցին գաւառս բազումս, և առ և գերի բազում առեալ իջին յաշխարհն իւրեանց»³¹⁶։ Բայց Անիի գրավ-

316 Արիստ. Լաստ. էջ 68, նաև 94, 102, 107, 110։

ման մասին խոսելուց հետո, պատմիչի մոտ արդեն հանդես են գալիս Նոր դարձվածքներ. «եղև գործ պատերազմի յերկիրս Հայոց ընդարձակեցուցանել զբնակութիւնս իւրեանց, և տիրել ի վերայ սահմանի այլոյ րազաւորութեան»³¹⁷, Մի խոսքով, նա արդեն գրում է թուրքերի հաստատման մասին Հայաստանում:

Երկրում ստեղծվեց անապահոյ վիճակ. «արեանարբու և զազանացեալ ազգն Թուրքաց,—գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,—տարածեցաւ ընդ ամենայն երեսս երկրի, որ ոչ մնաց գաւառ ի խաղաղութեան, այլ կայր մատնեալ ամենայն տունն քրիստոնէից ի սուր և ի գերութիւն. և արգելաւ վաստակ հողագործութեան յերկրէ, և հատաւ կերակուր հացի, և սրով և գերութեամբ հատան մշակք և վաստակաւորք, և առհասարակ տարածեցաւ (սով) ընդ ամենայն աշխարհս: Եւ անմարդ եղեն բազում գաւառք, և քակեցաւ տունն արևելից...»³¹⁸:

Սելջուկ թուրքերի՝ փոքրասիական թերակղզով առաջխաղացման պատճառով, հայերը, անգամ միևնույն սերնդի, ստիպված էին դարձյալ վերցնել զաղթականի ցուպը: Սերաստիա ապաստանած հայերի մի մասը շարժվում է հարավ՝ Կիլիկիա, Միջագետք և Ասորիք³¹⁹: «Պանդխտեցան երկրորդ անգամ և եղեն վտարանդիք,—գրում է Արիստակես Լաստիվերցին,—... ցրուեցան զօրէն աստեղաց մոլորական կոչեցելոց»³²⁰:

Հայոց արտագաղթը XI դ. ժողովրդի և երկրի համար ունեցավ ծանր հետևանքներ: 1021 թ. սկսվեց մի պրոցես, որ պիտի շարունակվեր շուրջ 900 տարի: Այն հնարավորություն տվեց օտար նվաճողներին ավելի հեշտությամբ հաստատվելու իրենց նվաճած երկրում, ավելի հեշտությամբ յուրացնելու այն ու մարսելու, մի բան, որ ճանապարհ բացեց նորանոր գաղթների:

Հայոց արտագաղթը դեպի արևմուտք, հարավ և հարավ-արևմուտք ունեցավ և այլ հետևանքներ: Արևմտյան Հայաստանը հռոմեական, ապա և բյուզանդական բազմադարյան տիրապետության օրոք բռնել էր ապազգայնացման ու ձուլման ճանապարհը, սկսել էր կորցնել իր ազգային դեմքը: Հուստինիանոս I-ի բոլոր շորս Հայքերը գնում էին ապազգայնացման ճանապարհով: Նրան նպաստեց նաև մի շարք շրջանների նվաճումը արաբների կողմից և արաբ տարրի հաստատումը: Առաջին գավառը, որտեղ նրանք հաստատվեցին, Աղձնիքն էր, հետագա-

³¹⁷ Արիստ. Լաստ., էջ 135:

³¹⁸ Մատթ. Ուռհ., էջ 217:

³¹⁹ Michel le Syrien, Chronique, t. III, pp. 133, 188.

³²⁰ Արիստ. Լաստ., էջ 22:

յում նրանք հասան մինչև Կարին³²¹։ Այդ ճանապարհով խալիֆայությունն ապահովում էր բյուզանդա-արաբական սահմանի անվտանգությունը։ Երբ այդ շրջանները վերանվաճվեցին կայսրության կողմից, Բյուզանդիան բոլոր միջոցներով ջանում էր այդտեղ հաստատել հայ բնակչություն, ունենալով նույն դրդապատճառները։ Հիմնադրվեցին. այսպես կոչված, «Հայկական բանակաթեմերը» (Ἡμενιχαῖ θέματα)։ Հայերի գաղթը դեպի արևմուտք XI դարում նպաստեց ապազգայնացման ճանապարհը բռնած հայկական այդ շրջանների հայացման։ Նրանք այն աստիճան հայացան, այնտեղ այնքան շատ հայեր բնակվեցին. որ Սենեքերիմ Արծրունին Սեբաստիայում, Գագիկ II Բագրատունին Կապադովկիայում հայերի շրջանում շարունակում էին հայոց թագավորներ համարվել, իսկ նրանց տիրույթները՝ հայկական թագավորություններ, թեև և Արծրունյաց, և Բագրատունյաց թագավորությունները վաղուց էին վերացել։ Բագրատունյաց թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալուց 1045 թ., բայց Մատթեոս Ուռհայեցին այդ թագավորության վերջ է համարում 1079 թ., Գագիկ II-ի սպանության տարին. «և աստանօր դադարեալ եղև թագաւորութիւնն ի տանէն Հայոց և յագգէն Բագրատունեաց։ Յայսմ վայրի լցեալ կատարեցաւ մարգարէութիւն արքայն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսին՝ որ ասաց. «եթէ ջնջելով ջնջեսցի թագաւորութիւն ի տանէն Հայոց»³²²։

Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը վերացավ 1021 թ.։ Վերջին թագավոր Սենեքերիմը գաղթեց Սեբաստիա, ուր և մեռավ 1025 թ.։ Բյուզանդական հեղինակները նրան անվանում են պարզապես մագիստրոս և պատրիկ, Կապադովկիայի զորավար (πατριάρχης... καὶ στρατηγὸς Καπαδοκίας)³²³, բայց հայերի համար նա շարունակում էր թագավոր կոչվել։ Սենեքերիմի մահից հետո, — գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին, — «Հաստատեալ լինէր քաղաւորական իշխանութիւնն տանն Հայոց յաւագ որդին իւր ի Դաւիթ...»³²⁴, եվ այնուհետև. «Յայսմ ժամանակի մեռանէր արքայն Դաւիթ՝ որդին Սենեքարիմայ արքային Հայոց, և տայ զիշխանութիւնն հայրենեաց իւրոց ի յեղբայրն իւր յԱտոմ...»³²⁵։ Եվ այդ բոլորը Սեբաստիայում և Կապադովկիայում, Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական տարածքի հենց սրբունում...

321 Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 58—59։

322 Մատթ. Ուռհ., էջ 220։

323 Տե՛ս ստորև, էջ 86։ Նաև «Советы и рассказы», стр. 282.

324 Մատթ. Ուռհ., էջ 55։

325 Նույն տեղում, էջ 65։

Հայկական միաձուլլ բնակչության առկայությունը Հայաստանի և Բյուզանդիայի հարավում հնարավորություն տվեց ստեղծելու փոքր հայկական իշխանություններ, որոնք տվյալ էտապում դրական դեր խաղացին հայ բնակչության այլազգիներից պաշտպանելու գործում։ Ամենակարևորներից մեկը Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանությունն էր Մարաշ (Գերմանիկա) կենտրոնով, որն ստեղծվեց Մանազկերտի ճակատամարտից (1071) անմիջապես հետո։ Միքայել Ատտալիատեսը շատ հանգամանորեն է խոսում այս իշխանության հիմնադրման նախադրյալների և տարածքի մասին։ Փիլարտոսը,—գրում է նա,— «հաստատվեց անանցանելի լեռներում, թուրքական անցուղիներից հեռու ընկած վայրերում, նա պարսպապատեց կիրճերի մեծ մասը, ամրացրեց լեռնանցքները և այդ ձևով թշնամու համար այդ վայրերը անառիկ դարձրեց։ Այնուհետև նա իր շուրջ հավաքեց բազմաթիվ հայերի և փախըստականների և նրանցից կազմեց ռազմունակ ուժ։ Նա հպատակություն չհայտնեց նախորդ կայսեր (Միքայել VII-ին), սկսեց ինքնուրույն գործել, ձեռք գցել կայսեր պատկանող քաղաքները և ընդարձակել իր տիրույթները»³²⁶։

Փիլարտոսի ծրագրերը շատ հեռուն գնացող էին։ Նա ջանում էր իրեն ենթարկել շրջակա հայկական իշխանությունները, այդ թվում և Սասունի Թոռնիկյանների հզոր իշխանությունը³²⁷։ 1083 թ. նա իրեն ենթարկեց Ուռհան³²⁸, իրեն բավական հզոր զգալով, Փիլարտոսը որոշեց հայոց կաթողիկոսությունն իր իշխանության սահմաններում հաստատել, և եթե այդ ծրագրին հավանություն տվեց հայոց կաթողիկոս Գրիգորիսը, նշանակում է, որ վերջինս էլ Փիլարտոսի իշխանությունն այդպիսին էր համարում³²⁹։ Հոնիում և Մարաշում հաստատվեց հայոց կաթողիկոսություն և այնտեղ աթոռակալեցին կաթողիկոսներ Սարգիսը, Թեոդորոսը և Պողոսը։

Հայկական իշխանություն ստեղծվեց նաև Մելիտենեում։ Նրա իշխանն էր Գաբրիելը, Ուռհայի կառավարիչ Թորոս կուրապաղատի աները։ Գաբրիելն այնքան հզոր էր, որ կարողացավ 1096 թ. հաջողությամբ հակադրվել Խլիճ-Արսլանին, ապա և Սեբաստիայի Դանիշմանյաններին (1100)։

Բյուզանդիայի հարավում՝ Քեսունում հիմնադրվեց մեծ իշխան Գող Վասիլի իշխանությունը, որի շուրջ հավաքվեցին հայոց զորքի մնացորդ-

³²⁶ Mich. Attal., էջ 301։ Նաև՝ ստորև, էջ 270։

³²⁷ Մատթ. Ուռհ., էջ 206։

³²⁸ Նույն տեղում, էջ 223—224։

³²⁹ Նույն տեղում, էջ 210։

ներ, Բագրատունյաց ու Պաճուկունյաց բեկորները: Գող Վասիլն իր իշխանությունը տարածեց մի շարք այլ շրջանների վրա և հաջողությամբ պայքարում էր ոչ միայն թուրքական, այլև խաչակիրների հրոսակների դեմ: Նա Քեստունում հայկական կաթողիկոսություն հաստատեց, մի բան, որ այդ իշխանության հզորության մասին է վկայում: Գող Վասիլի ժամանակ հայկական իշխանություն կար Բիրում և Մրծբինում, որը գլխավորում էին Վասակի որդիներ Ապլղարիպն ու Լիկոսը:

Այս բոլոր իշխանությունները, որոնք հայկական գաղթի արդյունք էին, շատ կարճ կյանք ունենալով, բազմաթիվ հզոր թշնամիների՝ թուրքերի, բյուզանդացիների, խաչակիրների հարվածների տակ ստիպված հեռացան հրապարակից: Միակը, որ կարողացավ ընդդիմակայել բազմաթիվ հակառակորդների, Կիլիկիայի Ռուբինյանց իշխանությունն էր, որ 1198 թ. վերածվելով թագավորության, ամբողջ երեք հարյուրամյակ գոյություն ունեցավ: Կիլիկիան դարձավ այն ապահով ապաստարանը, որտեղ փրկություն էր գտնում այլադղիների բռնություններից փախչող հայությունը: Կիլիկիայում այնքան շատ հայություն հավաքվեց, երկիրն այնքան հայացավ, որ Բյուզանդիայում «Կիլիկիա» և «Հայաստան», «կիլիկեցի» և «հայ» հասկացությունները հոմանիշ դարձան, անհրաժեշտություն առաջացավ բյուզանդական աշխարհագրական բառարաններում պարզիպարզ գրել, թե Կիլիկիան Հայաստան է նշանակում, իսկ կիլիկեցի՝ հայ (Κιλικία ἢ Ἀρμενία, Κιλικία ἢ Ἀρμένιος)³³⁰:

Կապադոկիան, Ասորիքը, Միջագետքը, Կիլիկիան շրջաններ էին, որոնք առավել կամ պակաս չափով Հայաստանին հարևան էին, կամ տարածքային առումով նրան շատ մոտիկ էին գտնվում: XI դարում հայերն սկսեցին գաղութներ հիմնադրել հայրենիքից շատ հեռու գրտնընդերքներում: Մատթեոս Ուռհայեցին ցույց է տալիս, որ XI դարի վերջում Եգիպտոսում կար 30.000-անոց հայկական գաղութ, որ այդ ժամանակներում Եգիպտոսում հիմնադրվեց հայկական պատրիարքություն³³¹: Առաջացավ «սփյուռք» հասկացությունը: Եվ պատահական չէ, որ բազմաթիվ հայկական գաղութներ, որոնք հակառակ որ ստեղծվեցին հետագա դարերում, իրենց սկիզբը համարում էին XI դարը, այն կապում էին Անիի՝ թուրքերի կողմից գրավվելու հետ, իրենց էլ, որպես կանոն, Անիից գաղթածներ:

³³⁰ Hieroclis Synecdemus, recensuit Augustus Burckhardt, Lipsiae, 1893, p. 6: Նաև Diller, Byzantine lists, p. 33: Հմտ. Հեթում պատմիչ, էջ 20—21. «Եւայս Կիլիկիա այժմ հայք կամ Արմենիա յորջորջի»:

³³¹ Սատր. Ուռհ., էջ 211, 229, 231:

* * *

Ստորև տալիս ենք Հովհաննես Սկիլիցեսի պատմական երկի երկ-
րորդ մասի և Շարունակության ամբողջական թարգմանությունը, որը
(եթե նկատի չունենանք շորս հարյուր տարի առաջ Գարիուսի կողմից
իրականացված լատիներեն թարգմանությունը՝ առանց Շարունակու-
թյան) հանդիսանում է միակը։ Հրապարակի վրա կան եվրոպական լե-
զուներով, ինչպես և վրացերեն, բուլղարերեն, սերբերեն առանձին
հատվածների թարգմանությունները միայն։ Թարգմանությունն իրա-
կանացված է բյուզանդական պատմիչների երկերի Բոննյան մատենա-
շարում Ի. Բեկկերի աշխատասիրած բնագրից, իսկ Շարունակու-
նը՝ Ե. Ցոլակիսի կազմած քննական բնագրից։ Մեր թարգմանությունն
ավարտված էր, երբ լույս տեսավ Սկիլիցեսի երկի՝ Թուրնի կազմած
քննական բնագիրը։ Թարգմանիչն ամենայն բժախնդրությամբ համե-
մատեց իր թարգմանությունն այդ հրատարակության հետ և եկավ այն
հաստատ համոզման, որ քննական բնագիրը Բոննի հրատարակու-
նից իմաստային առումով և ոչ մի էական տարբերություն չի պարունա-
կում։ Թարգմանիչն ընդունեց բնագրի՝ Թուրնի կատարած ենթաբաժա-
նումները։ Թարգմանության լուսանցքներում տրված թվական տվյալ-
ները, որպես կանոն, վերցված են Թուրնի հրատարակությունից, բայց
Հայաստանին վերաբերող թվական նշումները մեծամասամբ մերն են,
քանզի Թուրնի մոտ նրանք հաճախ ճիշտ չեն³³²։ Կրկնողություններից
խուսափելու համար ծանոթագրություններում բյուզանդական տերմին-
ների բացատրությունների վերաբերյալ հղում ենք «Բյուզանդական
աղբյուրների» երկրորդ գրքին («Կոստանդին Միրանածին»), եթե այդ
տերմինները այնտեղ մեկնաբանված են։

332 Օրինակ, Դավիթ կուրապաղատի մահվան թվականը Թուրնը նշում է 990 թ., երբ
նա մեռել է 1000 թ.։ Նա 990 թ. է նշում նաև Վասիլ II-ի և վրաց թագավոր Գիորգի I-ի
միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը, երբ Գիորգին սկսեց թագավորել 1014 թ.։
Գազիկ II-ի զահակալումը Թուրնը նշում է 1040 թ., երբ Գազիկը թագավոր օծվեց
1043 թ.։ Եվ այլն։

